Хлопський СУД

Запіяли перші півні.

На сході краєм рівнини, на стику землі і неба, проліг довгий білий пруг, який тягнувся, поступово розпливаючись, на північ та південь. Ще зблискували на темному небі окремі зірки, схожі на далекі, дуже далекі ватри пастухів.

Я загасив свічки, шо сумно вже догоряли, і вийшов на парадні сходи. Безконечні жовті лани переді мною, село, ліс та луг, повітря та вода ше спали глибоким сном. Не було чути ані найменшого шереху, лише дерева під моїми вікнами, здавалось, дихали, квіти в саду й зела вдихали пахощі, важкий, міцний і свіжий дух.

Панувала неймовірна тиша; жодна комашка не важилася вилізти на прохолодне, навіть морозяне повітря; тільки запашний, гірко-солодкавий духмян полину й чебрецю, акації та липи витав навколо.

Низькі дерев'яні хатки села зі стрімкими задимленими солом'яними дахами тісно тулилися одні до одних навколо церкви, обгородженої плетеним вербовим тином, як і хати нашої селянської громади, цієї прадавньої республіки, яка в радості і в горі, у біді та боротьбі трималася воєдино тисячолітніми традиціями. Незглибимо спокійна, мирна, навіть зворушлива картина.

Я згадав собі нашу квочку, як вона скликає свій жовто-пухнастий виводок і ховає його під широко розпростертими крилами та відстовбурченим пір'ям, тільки де-не-де визирає з-під нього нахабний маленький дзьобик або чорний чубчик. А ще уявився мені корабель з високими щоглами, якого веде в океан поважна й спокійна команда. Так розкішно, без кінця і краю, доки сягало око, навсібіч мерехтливими

хвилями збіжжя розливалася східногалицька рівнина. Потоки ясного світла зі сходу усе навальніше заливали околиці.

Безгучно, м'яко зблискуючи поверхнею, плив поміж покручених верб потічок. Рожевуватим мерехтінням повнилися кущі бузини. Ліс упирався в небо велетенським зеленим полум'ям; здавалося, зарошеним лугом поволі текло розплавлене срібло, навіть чорні застиглі калюжі та купа гною вкрилися бронзовою памороззю. Запіяли другі півні.

Великий сіро-рудий лис вийшов з чагарника на краю села і легкими скоками подався до лісу, совка нечутно пролетіла у тому ж напрямку. І враз загойдалися непорушні, німотні верхівки далекого лісу та дерева в саду, потягнулися зі сну. Свіжий легіт торкнувся моїх шік і приніс із собою духмяні пахощі свіжоскошеного сіна. Трави, квіти і зела теж ураз ожили, закивали радісно одне наперед другого зеленими та барвистими голівками, пробудившись від глибокого сну. А за хвилю знову ніби задрімали, задивившись у дивні сни; ясність на сході усе більше й більше кривавилася, заливши врешті горизонт і підпаливши поодинокі білі хмаринки. Утретє запіяв півень. Його крик, наче військова сурма, струснув тихе обійстя, а з інших дворів, ніби з віддалених військових таборів, голосно й виклично озвалися інші півні, далі ше і ще. Від ясних звуків сурми збудилося усе військо живих. На м'яких нечутних лапах, у чорному хутрі, повертався додому наш хоробрий та закоханий міннезінгер, може з галасливого відьомського шабашу, а може, після якогось нічного турніру. По селу загавкали пси.

Мовчки подріботіли до найближчої калюжі білі качки, щоб там, мов побожні мусульмани, здійснити на світанку перше омовення. У стайні забряжчали ланцюги. На ще тихому обійсті почулося мукання корови. Велетенський білий вівчур з добрими маленькими очима поволі піднявся кам'яними сходами, обнюхав мою руку і замельдував, помахуючи хвостом, що його нічна вахта скінчилася, нічого підозрілого за той час він не помітив, потім влігся біля моїх ніг і, глибоко зітхаючи та прядучи вухами, заснув.

Бузьки на даху стодоли, вистукуючи дзьобами, завели голосну розмову, а потім вірний муж розпростер свої чорні крила і полетів до сходу сонця на болото, де саме прокинулися жаби і хором завели співи, то гнусаво, то фальцетом, мов євреї у синагозі. У кущі глоду стрибав собі з гілки на гілку щиглик, доки добрався аж до верхівки, там причепурив своє строкате вбраннячко, пригладив дзьобом кожну пір'їнку і тоді знайомою піснею, раз у раз самозакохано повторюючи ту саму строфу, світлою і радісною мелодією збудив самку, котра висиджувала плямисті яєчка. У траві на задніх лапах сидів заєць і, щосили працюючи вухами та щелепами, гриз зеленого листка. Зграйки горобців метушилися навколо стодоли та живоплоту й, сердито цвірінькаючи, нападали на настовбурченого сірого горобця-бешкетника.

Яструб, ніби індіанець на стежці війни, заявив про себе погрозливим войовничим криком. Я не бачив його, але ось півень вискочив на дах собачої буди, забив на сполох і вмить зібрав коло себе курей та курчат.

Світле золото лилося тепер з небес на хвилі хлібного моря, огортало паруючий ліс вогким, зітканим із тисяч іскринок, серпанком. Ось надійшло босоноге дівча, з пругкими засмаглими персами, витонченою шиєю, ледь прикритою русою косою, поставило відра біля криниці із журавлем і вмило вродливе, ще рожеве зі сну личко.

Селянин, який поважно вийшов із сусідньої хати з косою в руках, здавалося, вітав новий день, нове буття з мовчазним смутком. Поволі відгорнув з обличчя сивого скошланого чуба, він постарів у нужді, в роботі та клопотах. Провів зубами по кіссю і став мантачити косу, притримуючись чіткого ритму.

Молодий парубок у просторій сорочці повів коней на водопій. Непокірне лоша, біле з рудими плямами, пострибало вперед, кобила зробила два скоки за ним, але облишила марні зусилля і по-материнськи стурбовано заіржала йому вслід.

Усе світлішим ставав схід, аж доки врешті сонце могутньо викотилося з-поза краю землі, і усе враз наповнилося світлом, ясністю та радістю, звідусіль залунали голоси, згу-ки й співи.

Женці веселою купкою забрели у хвилі збіжжя, хустки дівчат мерехтіли, наче червоні маки, зблискували коси та серпи, радісний сміх і перше привітання: "Слава Ісусу Христу!" — "Слава навіки Богу!"

Похмура буряна листопадова погода випала нам у серпні. Вітер шаленів і завивав без упину; він невтомно вив на різні голоси, не змовкав ні на мить: то стиха хлипав, як мале дитя, що заблукало в очеретах, то скимлів, мов звіря, котре загубило матір, то голосно заходився жалібним плачем, монотонним, урочистим, аж душу розривав; так на похороні плачуть, розпустивши по плечах коси, наші селян-ки-жалібниці та дівчата, а дяк у той час бурмоче під носом молитви, і пляшка оковитої побожно-урочисто переходить із рук у руки. А тоді знову ревів, наче ієрехонські труби, налітав могутніми поштовхами, від яких стогнала і скимліла земля, здавалося ось-ось вона лусне, розколеться і випустить на світ божий мерців, бліді і сумовиті вийдуть вони у примарне світло, шукаючи Всевишнього суддю, що воссі-дає на чорних хмарах, аби судити живих та мертвих. Вітер гасав по куцій стерні, качався у стиглому збіжжі, ламаючи стебла й витрушуючи колосся, рівняючи із землею цілі лани; шарпав дерева у садах, вкриваючи землю непристиглими ще плодами, хилив додолу ліс і знову враз випростовував стовбури. Стоги сіна розметалися під його скаженим подихом. Ось він нагнав клуби важкого густого туману над селом і враз роздер сіру паволоку та попереплітав пасма її поміж собою, наче павутиння бабиного літа.

Усе, що дихає, поховалося від нього. Птахи сиділи з настовбурченим пір'ям під грубим гіллям дерев, принишкли у густому листі. Кури притулилися одна до одної на перекладині під навислим дахом стайні, заховавши голови глибоко у пір'ї; вівчур заповз у свою буду і заснув, зневажливо обернувшись до негоди хвостом. Усі закутки, ніші, усі укриття та дашки панського будинку й господарських будівель

позаймали сірі надуті, наче кульки, горобці, де й поділася їхня звичайна балакучість, тепер вони були більше схожі на песимістичних філософів, що поринули у задуму. Самець ластівки повис на своєму гнізді, щось пристрасно вицвірко-чуючи, ніби заспокоюючи та підбадьорюючи самочку і ластів'ят, захищаючи їх своєю любов'ю. Час від часу він навіть зважувався вилетіти під зливу, проносився, мов стріла, понад самою землею і повертався з комахою, що знайшла собі сховок під камінцем чи якоюсь стеблинкою.

На дерев'яних приступках парадних сходів сидить навпочіпки, загорнувшись у кошлатий кожух, смаглявий циган, схожий у своїй апатичній нерухомості на витесану з дерева фігуру.

Унизу, в челядні, скрипить прядильне колесо старої Євки, а кучер, який дорогою зі шинку додому ось уже двадцять років займається астрономією, заслуживши собі у маєтку та й в цілому селі слави астролога та провісника погоди, грає з лакеєм і конюхом у таро, тасує брудні карти, які так і липнуть до пальців. Старий шайтан довгі роки був солдатом, розбійником, гадаю, також був, десь так рік або два, та ось уже сорок років живе у маєтку і сорок років любить стару Євку, сиве волосся котрої було ще темним, як він прийшов до нас, перелічує їй водно зашпаровані гроші, зважуючи, чи вистарчить їх на купівлю господарки та же-нячку, та їх не вистачає й понині.

Вродлива світловолоса жінка розпалила у великому мармуровому каміні веселий, тріскотливий вогонь, присунула до нього фотель, поставила на лискучу ведмежу шкіру стільчик, щоб примостити на ньому ноги, загорнулася у свою кацабайку і сидить собі, затишно вмостившись біля каміна, читає, мерзлякувато щулиться й позіхає, а чорний кіт лежить на причілку каміна і, розніжено заплющивши очі, пряде свою котячу мелодію.

Але вітер і тут не дає спокою, раптом влетів у комин і так люто дмухнув, аж полум'я перескочило до кімнати, й зайнялося ведмеже хутро; кіт розплющив свої жовті очі, жінка злякалася і ледве загасила

вогонь. Вітер погортав сторінки книжки, котру вона читала, настовбурчив їжаком чорну шерсть кота і розметав розкішні, схожі на золоті дзвіночки кучері пані.

Шибки бряжчать і дзеленчать без угаву від вітру та холодного дощу, який ллє, немов з відра.У кімнаті темно, а надворі запали важкі свинцеві сутінки.

Навесні на даху стодоли поклали старе колесо. Лелека, наш багаторічний друг, повернувшись зі своєї подорожі до Єгипту, оглянув його і схвалив, потім він прилетів зі своєю нареченою, вони разом радилися, стукотіли дзьобами, довго стояли на одній нозі на колесі і врешті вирішили будувати там своє гніздо, а поряд з ними гніздилися та висиджували своє потомство численні горобці, наче галасливі і цілком зайві придворні у родини князів. І ось зараз сидять вони з розпростертими крилами та похиленими головами, розшарпані вітром, шмагані дощем, над своїми малятами, жалібне клекотання яких я чую, незважаючи на вітер і дощ.

Поруч зі мною під дахом стоїть старий селянин, поглядає на лелече гніздо і болісно усміхається. Старого звуть Гринь Яре мусь, йому майже дев'ятдесят, і він багато чого звидів на своєму віку й нічого з того не забув, це можна зчитати з його дуже серйозного, ледь не скаменілого обличчя, якщо хтось, звичайно, уміє читати риси обличчя, у котрих записані похмурі таємниці буття, завуальовані істини.

Старий селянин болісно усміхнувся і мовив:

— Дивні істоти, ці лелеки. Мені пригадалася одна історія, яку ніколи не забути... Якщо милостивий пан захоче послухати, то... На нашому комині — з того часу багато води спливло — звила гніздо пара лелек і уже відклала кілька великих яєць, а нам, юним бешкетникам, спала тоді на думку каверза — ви ж знаєте, як це буває у молодості. Ми взяли гусяче яйце, я піднявся з ним, доки лелеки-батька не було в гнізді, —

десь полетів на болото ловити жаб, — і підклав під самку. Вона поглянула на мене, відсунулася, але яєць не покинула. І справді, подумати тільки, висиділа гусеня, яке страшенно зачудоване сиділо поміж лелеченят. Лелека ж, побачивши чуже дитя, сердито застукотів дзьобом і полетів геть, покинув свою дружину, сидів собі самотньо, сумно, немов заглибившись у себе, на даху панського маєтку. І — ви мені, певно, не повірите — перш ніж відлетіти в теплі краї, лелеки зібралися на великому лузі за лісом і влаштували суд над невірною дружиною. Я сам це бачив, пане. Вони стояли колом, лелека-батько клекотів, йому вторували інші, а самка кричала від страху, бо ж вона й справді нічим не завинила, усьому виною була наша глуп ота, а потім вони задзьобали її до смерти. Серце розривалося, дивлячись на те.

На якийсь час ми обоє замовкли. Потім старий широким рукавом своєї сорочки обтер чоло і сказав, нахмуривши брови:

— Чи ви чули, пане, кілька днів тому у Тулаві влаштували хлопський суд над злодіями, допитали їх і винесли присуд. Десь у дорозі вже комісія з Коломиї, але вони нічого не довідаються, нічого з них не витягнуть, бо один заступає іншого, ціла громада, як один чоловік. То старі звичаї, і ніхто не сміє їх порушувати.

— Але ж на усе є право і закон, — вигукнув я. — Хто ж захистить нас перед сваволею, злочином, а то й убивством, якшо люд сам береться судити?

— О, пане! — відповів старий аж урочисто. — Хто нас захистить? Наша совість і совість громади. Хто чинить по правді, тому нема чого й боятися, бо голос громади, то голос Бога.

Бричка з порваною упряжжю, захляпана до підніжки й вище багнюкою, спинилася на подвір'ї маєтку. Двоє панів вийшло з неї: один — огрядний, задиханий, з великою головою на вгодованій шиї, шо стирчала, ніби головка цвяха, волосся розгладжене на обидва боки від

скронь, у руці — цісарська шапочка, з якої скрапував піт, поли уніформи розхристані; другий — худющий чоловік, згорблений, із запал ймми щоками, очима, які не терпіли світла і тому весь час моргали, з великою лисиною, довгими пальцями та довгими нігтями, які він чистив кишеньковим ножиком.

То були судові комісари, що поверталися з Тулави.

На перші запитання вони таємничо стенали плечима, стурбовано хмурили брови І відповідали ухильно із статечним покашлюванням. Щойно за сніданком, коли відкоркували золотисто-брунатне угорське вино, обоє розговорилися.

— То що, маєте злочинців? — почав я.

— Таке питаєте, — відповів товстун, із сопінням трощачи своїми жовтими, однак міцними зубами, смажене куряче крильце. — Ми маємо досвід у таких справах і знаємо край та людей. Кому бути злочинцем? Хіба усій громаді Тулави. Кого потягнете на дізнання? Не поможуть ні допити, ані промовляння до совісти, а насамкінець немає ні признання, ні жодного свідка.

— Як таке можливе?

— Як можливе, — підхопив розмову худий, так шкребучи нігті, аж по нервах шкребло. — Гадаєте, ми ощадили слова, пера чи чорнило, чи, може, наш авторитет? Але сприймайте речі такими, як вони є. Тулавська громада знає свій люд і знає, хто є професійним злодієм, хто добре визнається на своєму ремеслі. П'ятдесят разів украде такий хлопака, а на п'ятдесят першому його спіймають, приведуть до суду, дадуть йому термін, він відсидить його, а повернувшись, крастиме іще безбожніше, тільки з більшою обережністю, і тоді спіймати його уже неможливо. Що робити? Громада попереджає його, але тому, ясна річ, усе байдуже, і ось одного дня громада збирається, як у старі часи, коли ще не було

держави, закону та суду, і вершить свій суд. І не конче піймати злочинця на гарячому, не потрібні ні свідки, ані зізнання, громада твердо знає, шо перед нею збуї, люди, професією яких є плюндрування їхніх земель, які весело й без турбот живуть за кошт інших, тих, хто важкою невтомною працею своїх рук виборює хліб щоденний; отож їх хапають і тягнуть до тулавського шинку, допитують і так довго катують, доки вони зізнаються у скоєному, назвуть своїх товаришів та відшкодують збитки, тоді їх осудять і тут же виконають присуд. Можливо, усе це незаконно і жорстоко, але тут вершиться, так би мовити, натуральне право, і мудрість у тому є, бо ж офіційні суди не домоглися жодного результату. Ну добре... Єврей, у шинку якого відбувався хлопський суд, подався до Коломиї і замельдував усе, що сталося. Висилається комісія, прибуває на місце, але ніхто, виявляється, й не чув про якийсь суд, ані громада, ані сам єврей, а покарані злодії й поготів.

— У тебе ж криваві пасмуги на тілі, мій друже.

— Та то я упав.

— Як же так незграбно падав?

— Та якось упав.

— Бідака, певно, скуштував добру сотню палиць, але скорше відкусить собі язика, аніж покаже на своїх катів, бо наступного разу може віддати й душу.

— Отож ви захищаєте той хлопський суд?

— Хіба? — вигукнув худий нажахано і почав гарячково гризти свої нігті. — Треба вживати заходів проти цього, серйозних заходів, але ж ми серед своїх, тут можна вільно говорити, чи не так...

— Однак такий суд викликає й повагу, — заговорив товстун, ще більше витягуючи догори полову. — У ньому закладений інстинкт, добрий інстинкт, який так відрізняє наш народ від західних націй, — інстинкт самодопомоги.

Скільки сягає око, простягаються зелені луки з високою соковитою травою, і коні, здається, не йдуть, а пливуть тими зеленими гойдливими хвилями. То справжні галицькі коні, маленькі, стрункі, навіть худорляві, проте міцні, гарячі й витривалі. Хлопчаки в коротких сорочинках та лляних штанях, з непокритими головами, босоногі, з довгими батогами у засмаглих руках, пильнують їх, перегукуються, заганяють до гурту, свистять у маленькі верескливі свистки та лускають батогами. Небо переповнене глибокою блакиттю й безхмарне, літня спека з раннього ранку важко налягає на землю. Хлопці збираються гнати коней додому. Ось один вискочив на лискучу спину високого гнідого і підхопив мотузку, що вільно теліпалася на його шиї, інші гасили ватру, яку вони підтримували усю ніч, бо ж дні надто спекотні, і коней доводилося пасти прохолодними вогкими ночами.

Лише один сидить, похнюпившись, на великому камені, не клопочучись ані своїми кіньми, ані товаришами; він не має батога й свистка, він учепився пальцями у біляве, мов льон, волосся й плаче.

Як же жалібно плаче.

Дивний хлопчик. Я знаю його. Його звуть Грицем. У нього овальне витончене личенько з такою ніжною шкірою, аж крізь неї просвічують блакитні жилки; незважаючи на засмагу, воно усе ж бліде, а ледь не прозорі риси зраджують якусь хворобливу збудливість. І які очиська на цьому хворобливому личку! Великі, сині... Вони випромінюють м'яке сумовите сяєво, яке наче струменіє з бездонної глибини, незвичайні очі; ті очі, що вміють запитувати, заглядаючи в саму душу, промовляти, аж серце крається, перед якими ніщо не сховається і не втаїться, які бачать крізь скелі та стіни, бачать суть Божого творіння, вміють прозирнути крізь землю аж до гробів померлих; перед тими очима й серед білого

дня можуть пройти душі покійних, наче добрі знайомі; перед ними життя закочується, а вони й не жили; вони дивляться у майбуття, передбачаючи його наперед, й заглядають у смерть, не тетеріючи, без страху, але й без надії.

Тепер ці очі були переповнені великими, мов горох, сльозинами.

— Що з тобою? — спитав я, м'яко опустивши долоню на його голівку.

— О пане! Пане! — відказав малий, хлипаючи. — Вони забрали у мене плямисту кобилу з лошам і великого Рудого.

— Як забрали?

— Як? Та так, як ці розбійники, конокради, вміють робити. Хай їх Бог покарає!

Хлопчик витер очі долонею і вже спокійніше продовжував:

— Цієї ночі ми пасли на вигоні біля Теодосиного млина, я, Григор, Івашко та ше кілька хлопців. Ніч була прохолодна, така свіжість лежала навкруги, і в повітрі, і в травах, аж дихалося легше, і коні раділи. Ми розпалили величезну ватру на лужку, вийшла мельничиха, розмовляла з нами, реготала, винесла нам кукурудзи, і ми спекли її в черіні. Потім вона повернулася до хати, а ми вляглися біля вогню, гризли кукурудзяні качани, котрі подекуди аж обвуглилися, і розповідали казки та всякі історії. Тоді усе стихло, чути було лише, як на млині стиха плюскоче вода, або ж риба вистрибне на поверхню річечки і знову шубовсне у воду. Дехто з хлопців уже й заснув, мені ж не спалося, правду кажу, лежав собі горілиць і рахував зорі, вони яскріли наді мною такі спокійні й гарні, а я ніяк не міг їх дорахуватися і мусив починати знову й знову, розглядав маленьку білу хмаринку, схожу на затягнений рядниною повіз, що повільно котиться Чумацьким Шляхом. Раптом загавкали собаки, і коли я підвівся, то зовсім близько, між низьких чагарів вільхи,

побачив вовка, той визирнув з-поміж листя і дивися на нас. Я зарепетував і кинувся трусити хлопців, а тоді з голосним криком, тримаючи в руках головешку, побіг до хижака; інші — за мною, лементуючи та вимахуючи гарячими головешками. Тієї ж миті вовк зник. Прочісуючи околицю, ми зненацька побачили його на стежці за млином, але не на чотирьох лапах, мій пане, а на двох, він ішов, як людина. Івашко, котрий вперше таке бачив, сказав: "Ото чудо, вовк іде на двох ногах, як чоловік". Вони з Григором перехрестилися, а Михайло, досвідчений парубок, вигукнув: "Хай мене дідько вхопить, якщо це не злодій, котрий хоче покрасти наших коней". Як тільки він це сказав, страх важкою каменюкою опустився мені на груди, руки й ноги затремтіли. Хлопці побігли услід за крадієм, а я поплівся до коней. Вони спокійно паслися, а так не бувас, якщо поблизу крутиться вовк, тварини чують його здалеку й шукають якогось узвишшя або ж стають колом, крупами назовні. Я лічив і знову перелічував коней, як нещодавно зорі, і ніяк не міг долічитися, аж доки повернулися хлопці і взялися мені допомагати. Отоді ми й побачили наші втрати. Злодії украли в нас четверо коней. Один, той що був у вовчій шкірі, мав налякати нас та відволікти нашу увагу, а інші в той час...

Бідне хлопча знову вибухнуло нестримним плачем.

— З тих чотирьох, двоє коней було моїх, плямисту забрали, а за нею побігло й лоша. Один Бог знає, де вони зараз. Але я знаю злодіїв, я знаю їх.

— Невже Кирило?

— Ясна річ, Кирило, — вигукнув хлопець. — Ніхто інший, тільки Ставровський зі своєї бандою. Вони і яйце з-під квочки вкрадуть, і ґаздині льон з рук вирвуть.

— Якщо ти знаєш конокрадів, то чому не переслідуєш їх, замість того, щоб тут плакати?

— Усе даремно, пане. Надто пізно, — відказав малий зневірено. — Вони мають своїх помічників та укривачів. Єврей уже давно перевів коней через кордон до Росії, там їх продасть, я ніколи уже не побачу своєї плямистої кобили. О! Я не повернуся додому! Не піду до хати.

— Я можу піти з тобою, — запропонував я.

— Нащо?

— Поговорю з твоїм батьком.

— Не варто. Дякую вам сердечно.

— Чого ж ти боїшся, якшо не того, що будеш битий?

— Що то битий! — хлопець знову почав голосно ридати та гамселити себе кулаками по щоках. — Ойой! Моя плямиста! Моє лоша з білими копитцями! Бідолашна, як вона уміла дивитися на мене своїми великими чорними добрими очима, мов людина, як іржала, коли я говорив до неї, ніби й справді відповідала мені. Хто ж тепер буде красти для тебе буряки та годувати гарбузами? Ой, Господи, Боже мій, як крається серце, краще б я вмер, — він кинувся долі, притулився обличчям до вогкої землі та так і завмер.

Гострий непривітний вітер гасав просторами, павутинки бабиного літа тремтіли на стеблинках та гілках. Червінь та золото осени поволі пробивалися у густій зелені лісу. Це та пора, коли мисливець радо виходить у ліс та в поле із собакою та рушницею, а ввечері повертається з розпашілими щоками, радісний, втомлений та голодний, сідає біля каміна, в якому палахкотять дрова, і попиває чай з гарячого самовара.

До маєтку мені ще залишалася добра година ходи, а свіжий зелений гай так привітно кивав верхівками, що я свистом завернув свого англійського собаку і зайшов до шинку, який самотньо бовванів десь

посередині між нашим селом та Тулавою. Навпроти трухлявих дверей стояв зелений лакований стіл з лядою, за лядою порядкувала єврейка у шляфроку з квітастої матерії та стрічкою на чолі із червоного шовку, обшитою богемськими камінцями та перлами. Перед нею четверо селян пили горілку з поіржавілих пугар-чиків. Усі повернули до мене голови, усміхнулися й привіталися, трохи знічено потупивши додолу очі. Вродлива єврейка першою глипнула відкрито на мене розумними блискучими карими очима.

— Може, пане добродію, налити чарочку токайського?

— Якщо Ваша ласка, Хайко.

Єврейка вийшла із зали, ліниво похитуючи стегнами.

Селяни вперто мовчали. Серед них був старий Гринь Яремусь, а ще Акентій Пров, зрілий парубок, та такий зрілий, полюбляла казати Хайка, аж готов був щомиті впасти до ніг першій-ліпшій красуні. Він був середнього зросту, вгодований, з обвислими щоками, безтурботними, веселими, блакитними очима, старанно зачісував волосся на свою лисину і носив сердак з тонкого синього сукна. Був там ще Ларіон Радзанко, молодий, вродливий і багатий ґазда, який по-батярськи насував овечу шапку на ліве вухо, покурював вишуканий жовтий турецький тютюн, і якщо не говорив, то без угаву насвистував якісь пісеньки. Четвертого я не знав. Отож ми всі затято мовчали, тільки Ларіон насвистував веселої коломийки. Увійшла єврейка, налила мені токаю, що мерехтів, немов бурштин, селяни ж цмулили свою пекучу горілку. Ніхто не зронив ані слова, тільки на брудній шибці бриніла остання літня муха.

Згодом увійшов до шинку господар з зашкарублими від товщу пейсами по обидва боки восково-жОвтого обличчя, у чорному кафтані, запорошених чоботях, і мовчки сів на припічок. Він не зводив із селян свого зловтішно-насмішкуватого погляду.

— Хочете почути новину, — почав він зухвало та виклично.

— Чом би й ні, — відказав Акентій Пров.

— Новини усім цікаві, — докинув Ларіон Родзанко і далі свистів собі.

— Я знаю, де коні, — мовив єврей.

— Що за коні? — запитав Гринь Яремусь, наче байдуже.

— Четверо коней та лоша, котрих украли вночі з пасовиська десь зо два тижні тому, — продовжував шинкар.

— То де ж вони? — не втерпів Акентій.

— Де ж їм ше бути, — втрутився старий хитрий Яремусь. — Продані за кордон, у Росію. І твій жеребець також. Не дозволяй євреєві морочити тобі голову.

— Що? — обурився шинкар. — Я нікому не морочу голови. Я бачив коней і бачив того чоловіка, котрий продав їх до Росії.

— Так, ти бачив коней, — відказав старий селянин спокійно, — і чоловіка, котрий їх продав, також бачив, бачиш його щодня, коли йдеш до води уранці, як велить тобі твій пророк, умити своє нечестиве лице.

— Що ти таке кажеш? — перепитав єврей, злісно примруживши очі.

— Оте й кажу, — відказав Гринь Яремусь, підступив до шинкаря, нахилився до нього, упершись руками в коліна та зазираючи у його неспокійні очиці. — Кажу, що знаю укри-вача та помічника так само добре, як і злодіїв. Вовчу шкіру у селі має тільки один, Ставровський, Паша. Це він украв коней з Кирилом та...

— Ну а помічник, котрий продав коней? — з незворушним спокоєм спитав єврей.

— Той самий, що продав мою корову на торговиці в Коломиї, і Ларіонові дрова, і крадене збіжжя...

— То хто ж він? — знову спитав єврей.

— Сам мусиш його побачити,— мовив старий і, хоч як шинкар упирався, потягнув його за масний комір кафтана до стіни, на якій висів уламок розбитого дзеркала.

— Ось, поглянь на нього! Подобається він тобі?

— Відпусти мене! — репетував єврей.

— Сьогодні ще відпущу, але наступного разу, може, й ні,— відказав старий похмуро, а розхристаний єврей, який не сподівався, що його відпустять, аж заточився під стіну.

— То дайте скаргу до суду, якщо знаєте конокрадів, — кричав єврей, люто плюючись на всі боки. — І не дражніть сатану. Подайте скаргу, подайте скаргу, кажу вам, а я заплачу за папір та писаря.

— Шкода чорнила, — махнув рукою старий Яремусь. — Але начувайся, аби ми самі не влаштували суд над тобою та тими...

— Що ви таке кажете, — затремтів єврей і, незважаючи на свою природну блідість, зблід іще більше, на якусь мить у нього побіліли уста, а бляклі очі метали блискавиці. —

Розбійники, вбивці, кати, кровожерні пси, о так, кровожерні пси!

— Кричи собі та лайся, — мовив старий, ні на мить не втрачаючи свого спокою. — Але застережи інших, якщо тобі любе твоє життя. Ще маєш час, якщо ж цей розбій не припиниться, тоді... — старий підніс два пальці, як для присяги.

Єврей нараз притих, зайшов за ляду, поклав руку на округлі стегна своєї жінки і побрязкував бляшаними кухлями.

— Найліпше було б покінчити з тією бандою, — прошепотів Ларіон.

— Звершити суд, — додав Акентій Пров. — Це було б найсправедливіше. Але подумайте: покаранням, палицями та стягненням грошей нічого не доб'єтеся. Вони помстяться. То биті хлопці... цей Паша... і передусім Кирило... Хлоп із каменю і звинний, як гадюка, переповнений отрутою, мало не лусне. Мусимо їх убити, убити на місці... усіх до одного.

Старий кинув оком на обох, — дивний то був погляд, я не зміг його розгадати, — потім вони заправили за паси сорочки, поважно відрахували мідяки, поклали на ляду і подалися геть.

У дверях Гринь Яремусь обернувся ше раз і підморгнув євреєві очима. Єврейка збагнула, що обіцяв суворий погрозливий пломінь тих очей, стиха штовхнула чоловіка ліктем убік і мовчки показала на місяць, котрий саме переходив у другу чверть.

— Настала для вас пора благословити місяць, — звернувся я до неї.

— Звідки ви знаєте це, — стрепенулася вона здивовано і стала схожа на зайця, котрий підвівся з трави, нашорошивши вуха.

— Нащо так робите?

— Нащо? — єврейка потупила очі.

— Ну...

— Мені розповідали, коли Бог створив обидва небесні світила, однакового розміру та однакової яскравости, і вивісив їх на небосхилі, прийшов до нього Місяць і каже: "Це несправедливо, Господи, що обоє твоїх слуг мають однаковий ранг, зроби мене трохи більшим від Сонця". Тоді Бог розсердився і мовив: "За те, що хочеш вивищитися перед своїм колегою, будеш понижений і надалі матимеш менші розміри, і твоє світло буде блідішим за його". Місяць зблід і засмучений пішов геть, але Господь зласкавився над ним і дав йому зірок до компанії.

— Гарна легенда, — сказав я. — Але це не справжня причина тому, чому ви поклоняєтеся місяцеві після першої чверти. Робите це для того, аби уберегти себе від ворогів та захиститися від розбою й мордерства.

Перед ворогами убереже мудра голова, — мовив єврей, — та щире серце. Що іще може вберегти від їхньої ненависти, коли усі наступають їм на п'яти, наче гончі пси. Кирило мирно спить у своєму лігві при відчинених дверях, без замків та засувів, без собаки та зброї, спить, наче праведник, і знає, що ніхто не посміє йому й волосини на голові торкнутися, ніхто, ні одна жива душа...

Настала ніч, коли я вийшов із шинку, але ясний серпик місяця спокійно гойдався поміж білих хмаринок і освітлював мій шлях білим сяєвом.

Я відійшов десь зо дві сотні кроків, як щось спонукало мене озирнутися. Я одразу ж помітив єврея. Він вийшов у м'який магічний присмерк, озирнувся на всі боки, чи ніхто за ним не зорить. Я перестрибнув через вербовий пліт і непомітно підкрався до лугу, темні чагарники мене сховали.

Єврей став, обернувшись до місяця жовтим занепокоєним обличчям, і тричі виразно повторив закляття: "Хвала тому, хто оновлює місяць".

Потім він тричі підстрибнув до привітного таємничого серпика і мовив: "Так як я підстрибую до тебе і не можу тебе досягнути, хай же так і мої вороги не зможуть досягнути мене, зашкодити мені". А тоді схопив кінці свого кафтана і потряс ними, стрясаючи так своїх ненависників, своїх ворогів, Акентія Прова і Ларіона, та передусім старого похмурого незворушного Яремуся й усіх решту, усіх, усіх, геть від себе, а разом з ними і злих духів, демонів...

^>

Десь за добру годину ходи від нашого села починаються мочари, великі простори, порослі водоростями та ряскою, виблискують на сонці зелено-золотистою темною поверхнею. Подекуди визирають білі й жовті водяні лілії, схожі на свічки, які посвічував багрянець заходу, і вони палахкотять барвистими вогниками. Посеред тих мочар лежить ставок з прозорою мерехтливою водою, тільки де-не-де порослий окраєм високими світло-зеленими шуварами. Приступитися до нього можна лише з одного боку, там, де до води підходить садок одного селянина. Якщо заховатися, навіть на короткий час, під якимось деревом чи під кушем ліщини, то небавом станете свідками, як з очерету вигулькне чорна голова на тонкій шийці, а за нею — друга й третя; або ж навіть ціла флотилія маленьких темних корабликівпокажеться вдалині і спокійно пристане до протилежного берега ставка.

Це дикі качки, незчисленна кількість яких живе на мочарах і в очеретових хашах ставка; час від часу вони, ніби брунатними плямами, покривають усю поверхню води.

Саме цим качкам і призначалися мої відвідини та моя увага, коли я одного надвечір'я сидів собі із захеканим псом та дубельтівкою на колінах на соломі у збитій .зі старих дощок вартівні й чекав на тягу.

Просидів я недовго, мою увагу привернув шерех, котрий завжди пантеличив мене, а саме шарудіння жіночого одягу. Я побачив, сам

залишаючись непоміченим, молоду сільську дівчину, стрункy, з пишними персами, виразним обличчям, у чорній корсетці. Розкішні русі коси, переплетені червоними стрічками, збудливо підстрибували під час ходи, відбиваючись від її повних стегон. Час від часу вона нахилялася, щоб підняти грушку або яблуко, а коли відкушувала шматок, показувалися два ряди білих чудових зубів. Неподалік від мене стирчав пень зрубаного горіха, зручний природний стілець. На нього вона й опустилася, гризла яблука одне за одним, а качани кидала у воду і спостерігала, як вода розходилася колами, аж доки поверхня повністю згладжувалася. Дівчина, здавалося, когось чекала, але не виявляла нетерплячки. Тільки коли висока чорна чоловіча тінь упала їй до ніг, погляд її зметнувся догори, і болісний усміх промайнув личком, але тут же поступився густому рум'янцеві.

Це був молодий, дуже вродливий чоловік, майже красень, не красивий у сенсі правил грецького античного мистецтва, красень у тому, що стосувалося сили й міці його стрункої статури, витонченості рухів, напівсердечного й напівнасмішкуватого, та все добродушного виразу мужнього обличчя, усміхнених, сповнених невичерпної життєрадісности сяючих очей. Він мав високі аж до колін чоботи, які носять краків'яни, широкі полотняні сині штани, вузький короткий сардак такого ж кольору і маленьку, мало не кокетливу шапку з овечого хутра на густих чорних кучерях. Коли він глянув на дівчину, то засміявся так, аж великі білі зуби зблисли з-під розкішних чорних вусів. Він сів поруч і без жодних передмов пригорнув її до себе, притримуючи рукою голову та вкриваючи поцілунками її личко.

Вона не пручалася і тепер вдоволено усміхалася, увесь смуток, здавалося, геть зцілували його повні червоні уста.

Минуло чимало часу, перш ніж дівчина зважилася перервати його пестощі зітханням.

— Ну, що тобі? — почав парубок. — Щось лякає тебе, гадаєш я так легко відчеплюся від тебе. Ну, ну, говори, моє мале зайча.

Сльози одразу ж бризнули їй з очей.

— Ось тільки сліз бракувало, — він ніжно взяв у руки її гарненьку голівку і поклав собі на груди.

— То ти ще кохаєш мене? — прошепотіла вона.

— Як же мені не кохати, — відказав хлопець. — Я закоханий, як той горобець, геть втратив голову.

— Але що буде зі мною, якщо... — вона запнулася і затулила личко руками. По її червоних вушках я помітив, як уся кров шугнула їй в голову.

— Чи ти перша, Касю? Нічого не бійся і не соромся. Хіба ж не створив нас Бог для любові, задовго до того, як він придумав священика, котрий мав би благословити нас? Не завдай мені болю, не надумай втопити дитя, бо це й моє дитя, Касю. За таке я міг би й убити, так сильно тебе кохаю.

— Але ж ганьба! — вигукнула дівчина. — Яка ганьба, Ставровський!

Ім'я мене не здивувало. Отже, переді мною був товариш Кирила, небезпечний злодій, якого називали Пашею, бо коло нього постійно вилося з десяток жінок. Він умів красти горді й невинні серця так само спритно, як коней, корів чи дрова на зрубах.

— Ти міг би мене порятувати, якби захотів, — вела своєї дівчина. — Якби захотів.

Паша почав реготати, але сміх той не був ні фривольним, ані зневажливим, як я сподівався, то був гіркий лютий сміх, що гострим лезом впився мені в душу.

— Послухай мене, Касю, — заговорив він згодом, і легковажну веселість на його обличчі змінила глибока поважність. — Хіба я обіцяв одружитися з тобою? Ну, скажи, обіцяв?

— Ні, — ледь видихнула вона злякано.

— Отож скажу тобі те, чого не казав ще жодній,— продовжував парубок м'яким, о, яким м'яким, ніжним і переконливим голосом. — Якби я міг узяти собі когось за жінку, то взяв би тільки тебе, тебе одну, жодну іншу, хоч ти й не маєш ні грунту, ні хати, ані корови, і я нічого не маю за душею, що належало б мені, та все ж я повів би тебе до священика, не вагаючись...

— Справді? — вона із замилуванням дивилася йому в очі.

— Справді, — відказав хлопець. — Але у мене... у мене вже є жінка, вона живе, я не можу її убити, аби обвінчатися з тобою під шибеницею.

— Ти маєш жінку?..

— Так, маю жінку.

— Тоді усе пропало, — промовила дівчина глухо, вона мов закам'яніла. — Але якщо ти нас не покинеш, мене своє дитя, я буду спокійно виношувати його.

— Я не покину тебе, — твердо сказав Ставровський. — Якщо батьки виженуть тебе з дому, приходь до мене... я працюватиму для нас усіх...

— Працюватимеш, Ставровський, — сказала дівчина з докором.

— Так, буду красти! — вигукнув він мало не з глибини душі. — Красти! Хочеш стати жінкою злодія, є злодійською любкою, але

бридишся самого злодійства... Що тут такого? Хіба не усі обкрадають одне одного? Чи не вкрали вони мені жінку, підсували на підпис усілякі векселі, доки не позбувся останнього клаптика землі. Весело жити й весело вмерти! Моя ж жінка тим часом носить соболине хутро, а на моєму ґрунті порядкує єврей, — він зареготав. — Мені тепер усе байдуже. Вони жили за мій кошт, тепер я поживу за їхній, і як тільки невірна зрадниця віддасть Богові душу, ти станеш моєю дружиною. Ну, усміхнися, мій зайчику. Я грабував їх щогодини, крав їхні набутки, худобу, їхніх жінок та дочок... Пашею мене назвали... А тепер я твій, і ти будеш жити, як султанша, а наше дитя — як принц із Арабії... Я покажу їм, хто тут господар!

— І справді не полюбиш іншої? — перепитала дівчина із сумнівом у голосі.

— Ти — моя жінка, — відказав Паша. — А інші... — він зневажливо змахнув рукою.

— Але ж ти не встоїш, — усміхнулася вона. — Вродливі жінки діють на тебе, як омана. Ти справжній паша.

— Так воно є, — вигукнув парубок, скочив на рівні ноги, підняв з землі камінець і пожбурив ним далеко в озеро. — Але для тебе я не пожалію свого життя, розумієш... свого життя, украду... украду місяць із неба під носом у Господа Бога для тебе... тільки для тебе. Ходи... не хили голови... смійся... стрибай... Ти злодієва любка... злодієва жона! Весело жити й весело вмерти!

Ми мали гостей, за півдня будинок перевернули догори дном, кухню на кілька хвилин залишили без догляду, і за цей короткий проміжок часу звідти зуміли поцупити велику частину коштовного сервізу, старовинне благородне родинне срібло. Ніхто не бачив жодної живої душі, котра б увійшла чи вийшла з подвір'я, та все ж підозра не торкалася наших челядників, усі вони прослужили понад двадцять років

у маєтку і стали, як це у нас часто буває, більше приятелями, аніж слугами.

— Не хто інший, як Кирило побував тут, — запевнила кухарка.

—'Тільки він, — підтвердив кучер. — Найкраще було б поговорити з ним самим.

Ніхто із челяді навіть не припускав, шо його самого можуть запідозрити у злочині.

Отож я вирішив податися просто до єврея-шинкаря, якого повсюдно вважали за укривача тих крадіїв.

— Скажи Кирилові, шо сьогодні ввечері, о восьмій, я буду тут. Хочу з ним поговорити, — виклав я без передмов мету свого приходу.

— Про що ви хочете з ним говорити? — запитав шинкар, ніби й байдуже.

— Він украв наше срібло.

— Хай мене Бог покарає! — репетнув єврей.

— Він тебе й так покарає, потерпи лишень трохи, продовжував я. — Але сьогодні ввечері я хочу побачити у тебе Кирила, розумієш. Я заберу у нього срібло, з тим сервізом пов'язані дорогі нам спомини...

— Я нічого не розумію з того, що ви тут говорите, милостивий пане, — сказав єврей з незворушним супокоєм. — Але з Кирилом ви зустрінетеся.

— Отож о восьмій.

— Слухаюсь.

Коли я перед восьмою увійшов з туманної пітьми осіннього вечора до скупо освітленої нафтовою лампою корчми, Хайка сиділа за лядою, єврей оперезався молитвенним паском і монотонним плаксивим голосом молився у кутку; за одним із зелених лакованих столів із вишуруваною посередині стільницею сидів чоловік, котрий при моїй появі підвівся і ввічливо, але без запобігання вклонився та так і стояв, не зводячи з мене погляду. Єврей мовчки вказав на нього.

— Ти Кирило? — запитав я, підступаючи ближче.

— Так, пане, я Кирило. Чого вам треба від мене?

— Ну, ми маємо час, — мовив я. — Налий нам свого токайського, Хайко.

Хайка вийшла, єврей заплющив очі і молився далі, хитаючись усім тілом.

Кирило був не високий, радше малого зросту, не був ані міцним, ані буйним, не було у ньому нічого бешкетного, погрозливого чи небезпечного. Навпаки, він справляв враження статечного господарного селянина, котрий відслужив у війську або ж навчався у школі. Його високі цілком нові чоботи блищали від вакси, поверх широкої і довгої сорочки з гарного сірого полотна він носив короткий чорний сіряк і овечу шапку, поряд лежала маленька окута сріблом люлька та налита свинцем бартка. Обличчя — дуже приємне, ясне, розумне, а неспокійні риси зраджували навіть певну вразливість. Гарними були тільки очі, що глибоко ховалися під навислим чолом, затінені довгими віями та кошлатими чорними бровами. Темне волосся коротко підстрижене, вуса меланхолійно звисали аж до виголеного вуглуватого підборіддя.

То був чоловік, чия хитрість, спритність та рішучість змушували тремтіти всю околицю, котрий дозволяв собі усіх нас безкарно плюндрувати та грабувати.

Коли принесли вино, я сів. Кирило чекав на моє запрошення, тоді сів навпроти мене і, не повертаючи голови, звелів євреям:

— Забирайтеся геть! Єврейка одразу ж послухалася.

— А ти чого чекаєш? — рявкнув Кирило. — Може, тобі допомогти?

Єврей підвівся і рушив з примруженими очима, бурмочучи, наче уві сні, молитви, услід за своєю жінкою.

— Ну, пане добродію, тепер кажіть, — вигукнув Кирило.

— У нас з кухні поцупили срібло... — почав я.

— Годі повірити, — поспівчував злодій. — Та ж у Вас чесна і вірна челядь, до того ж завжди усе замкнене і пильноване.

— Проте це сталося... і я прийшов запитати тебе, шо ти хочеш взамін за родинне срібло?

Кирило усміхнувся.

— Бачте, — мовив він, — це вперше стається, що пан розмовляє зі мною, злодієм, так пристойно, бо ж Ви знаєте, що Ваше срібло украв я, а якщо не знаєте, то я Вам кажу: я його вкрав, і це було не найлегше завдання, за такий короткий час і при такій кількості свідків. Але за те, шо Ви так приязно зі мною говорите, я готов повернути Вам украдене за помірну ціну. Гадаю, десять гульденів не надто велика для Вас сума...

— Ось тобі десять гульденів.

— Я візьму їх тільки тоді, як передам Вам срібло. А тепер хотів би Вам щось сказати. У Вас є довірені люди, ми могли б укласти угоду, так уже ведеться у світі, отже... Тільки тому, що Ви такий люб'язний пан добродій, Ви б могли платити нам певну суму... скільки б Вам було не шкода... щорічно... А ми б зобов'язалися... на слово чести... нічого не красти тут. Не пропало б навіть мотузки...

— Дай подумати. Скільки ви хочете?

— Скажімо п'ятдесят гульденів річно, — випалив Кирило, не довго й думаючи. — Не надто багато, на мою думку.

— Домовилися. Давай руку.

— Ось маєш. А у кого я забиратиму гроші?

— У мене.

— Це не надто багато, — повторив злодій знову. — Нам потрібні зараз грошенята. "Паша" має маленьку гарну любку і сподівається сина... Розумієте?

— Досить про те, — мовив я. — Випиймо краще вина. Я наповнив келихи і підняв до Кирила, котрий без церемоній, проте стримано й поважно цокнувся зі мною.

— За Ваше здоров'я і всіх у Вашому домі, — він випив до дна, решткки вихлюпнув угору, до стелі, і гримнув келихом по столу.

— Мені цікаво було познайомитися з тобою, Кириле.

— То як, є в мені щось незвичайне?

— Люди описують тебе огирем, — відповів я.

— А Ви побачили, що я просто людина, — сказав Кирило, похиливши голову. — Такий же жалюгідний, вразливий, нікчемний й нещасливий, яким тільки може бути чоловік.

— Ти нещасливий?

— А хіба Ви щасливі? Якийсь час ми мовчали.

— Чому ж тоді ти крадеш?

— Чому? — він розгорнув поли свого сіряка, зняв шапку і провів рукою по густому волоссю. — Ну що ж, Ви мене у кожному разі зрозумієте... Я не такий дурний та й не такий боягузливий, як інші. У цьому й криється усе. Мене до безумства доводить несправедливість у цьому світі, якого створив всезнаючий, всемогутній і вседобрий Бог, створив він і нас за своїм образом та подобою. Але один успадковує маєтки чи спекулює, або ж просто має щастя й купається у багатстві, а інший живе у злиднях. Та, власне кажучи, я говорю не щиро. Мене лютить, шо саме я повинен злидарювати, а чим я гірший від інших? Чому так є? Нам обіцяють допомогу та Боже благословення, тільки працюйте. О, чого я лишень не спробував, пане, і нічого з того. Я був селянином, боровся з градом, городніми опудалами та картопляними хворобами; я був солдатом, гендлював; я був кучером в одного графа, вивчив примхи вельмож; я працював у копальні, надихався випарів свинцю на Буковині, спробував щастя в соляних шахтах Калуша; гарував за поденну платню на полі; пішов у науку до муляра і впав з риштування; а тоді зробився .столяром-самоучкою; був якийсь час сторожем і навіть церковним півчим, але всюди невдачі, ляпаси і навіть голод, проте найдошкульнішими були насмішки. О, якого болю вони завдають, особливо, коли ти щирий і чесний. Доки маєш снаги смієшся, смієшся з

усього, навіть у церкві, коли товстощокі служки обкурюють священика... Я всього спробував, усе робив, але проти бюрократів не попреш.

— Як це?

— Проти тих, я маю на увазі, хто має гроші.

— Ага.

— Саме так. Гроші — це щастя, гроші — це честь, гроші — це совість. Якщо ж ти бідний, то Й не старайся, все одно зостанешся лайдаком, хоч і зі шкіри випнися. І чому саме я повинен урешті-решт вдовольнятися босяцьким життям та сухим шматком хліба? А я ж знаю ціну і хатинці, вкритій червоною черепицею, з голуб'ятнею та пасікою, і корівці у стайні та коникові у конюшні, вмію поцінувати вродливу маленьку пухкеньку жіночку, а ше хотів би послати своїх діточок на науку, щоб вивчилися вони на священика чи якогось службовця. Чом би й ні? Але ж таки ні: гризи шкуринку, яку викинув інший, бийся зі свинями за їхнє корито, дай укинути своє дитя у воду і дивись, як за ним услід скочить твоя суджена. І що такого, коли твоє потомство потоплять, ніби сліпих кошенят?

Кирило розгарячкувався, його засмаглі, ледь впал і щоки вкрив яскравий рум'янець гніву, він зопалу налив собі двічі і щоразу одним духом вихиляв чарку.

— Чи може слід усе-таки чекати відшкодування в іншому житті? — від люті та сарказму очі його перетворилися на маленькі щілиночки. — Добре. Але я знаю одного хитруна, хлоп, наче книжка, от він і каже: "Хай Бог дасть тобі письмове підтвердження". І я теж так кажу: хай дасть мені письмове підтвердження. Я не вірю нашому любому Господові. Від кого ж чекати такого підтвердження?

Одного разу мені з'явилася уві сні моя покійна матір. Я щиро зрадів їй, заговорив з нею і раптом... то було просто рядно, що висіло на сволоках.

Нічому не вірю. Погляньте, любий пане добродію, на людство і на всеньку землю. Хіба не є це життя суцільною війною, кривавою війною? Маленького щиглика, котрий довірливо в'є своє гніздечко поблизу селянської хати, люблять усі, але мушки, якими він годує свій виводок, нікому не вчинили жодного зла і також хочуть жити. І чи не тому вовк такий злий, бо любий Бог створив його таким? Він не може харчуватися корінцями і травами, а змушений роздирати інших звірів, щоби вгамувати свій нестерпний голод. А люди? Урешті-решт кожен робить те саме, що і я, тільки хитріше і скритніше Гроші вбивають певніше за ніж, і ніхто не страчує за це. Хіба не вбиває багатій, власник копальні? Він змушує сотні бідаків вдихати свинцеві випари і тим занапащає їх. А сам він у той час їсть із срібного посуду, їздить у бричці, запряженій четвериком коней, а жінка його увішана коштовностями. Але за це шибениця не загрожує. І князеві, котрий веде війну, щоб позбавити іншого його землі, котрий вбиває тисячі на полі бою, не відповідати перед високим судом. Страчують лише вбивць та грабіжників, а злодіїв запроторюють до в'язниці. Однак той, хто здирає п'ятдесят відсотків чи й більше, або відпускає бідакові за його тяжко зароблені гроші зіпсутий товар, гуляє собі на волі, та ще й величають його паном добродієм і цілують в руку.

Колись були часи, можливо, тисяча років тому, а може й дві тисячі, чи я знаю, коли люди вбивали й нищили одне одного, як це ще й понині роблять звірі, та потім з'явилися такі, що вдосталь напилися крові своїх братів, Каїнові діти, і створили закони. І з того часу ті, котрі володіли багатствами, стали жити за кошт інших, безправних злидарів. Хіба не так, пане? Заперечте мені, якщо можете. Бідні служать багатим за харч, і якщо багаті й не пожирають їх, то перетворюють на своїх рабів, тварин, безмовне знаряддя, котре можна замінити новим, коли воно зноситься. Я ж не належу до тих, хто дозволяє зі своєї шкіри мотузки сукати, тільки не я.

Кирило вихилив ше один келих вина і просвистів зухвалу пісеньку, яку часто наспівують наші фабричні робітники.

— За це вони мене й переслідують, — почав він знову. — Вони заганяють нашого брата, наче лиса, своїми хортами, до півсмерти, а тоді вбивають, вбивають кожного, хто посягнув на їхню власність. Як на мене, то людина не створена на те, аби жити щасливо і вічно, але не варт облаювати мене за це злодієм чи негідником. Хто не має нічого, веде війну проти багачів, так було, відколи світ стоїть. Отож розмножуйтеся, вдавайтеся до влади, нищіть нас, але не говоріть при цьому про Бога, про право і справедливість, про гріх. Бо мова ж іде лише про голу вигоду, ми повстаємо проти ваших законів, а не проти господнього порядку: живи, як можеш, а не можеш інакше, то убивай, щоб жити, як хотів все милосердний Бог. Отож не кажіть нічого про мерзенників. Мерзенними егоїстами є ми усі, усі, усі.

Він поклав голову на руки і, здавалося, заснув.

— Добре, припустімо, ти маєш рацію, — мовив я після паузи. — Але ти не щасливий з того, що чиниш.

— Хто Вам таке сказав? — вигукнув зненацька Кирило, його очі блукали кружма.

— Ти сам...

— Я сам, так, я сам, — сказав він майже сумно. — Але буває мить, коли я щасливий від того, шо руйную щастя іншого, псую йому життя, — він говорив з якоюсь дикою втіхою. — А я це можу. У мене зуби, наче у вовка, я можу вкусити і кусаю! Добряче кусаю! Ви ж мене знаєте. Якщо вже я нічого у цьому житті не маю, то зроблю усе, що в моїх силах, аби й інші нічого не мали.

В одного пробуджу ревність до його молодої жони, іншому перетворю існування на вічні пекельні муки через гроші, я приношу руйнацію, де тільки можу, я руйную, і в цьому моя втіха. Я кажу жінкам такі речі, що вони аж заливаються багрянцем від сорому, я навчаю дітей різних витівок, я — забіяка, злодій, пияк, картяр і якщо можу комусь заподіяти зло, то конче заподію. Хто може мене за це покарати, хто? Може Бог? — і Кирило зайшовся реготом, він закинув голову і з непогамовною ненавистю звернув погляд угору. І доки звучав у шинку бісівський, божевільний, моторошний сміх, було у цій людині щось титанічне, нелюдське.

— То хто ж ти, як не мерзенник? —запитав я за якусь хвилю.

— Так і є, — погодився він тихо. — Вам можна так мене назвати... Іншому я б уже скочив до горла...

Кирило затулив обличчя руками.

— Але й у мерзотника є серце, він теж може любити жінку, більше, ніж будь-який вифранчений, схожий на опудало шляхтич. У цьому все нещастя, ти — раб, створений для праці, для вдоволення багатих, яке там у тебе серце, дурню!

— Бач, Кириле, — мовив я, — я добре пізнав тебе, ти не народився під щасливою зіркою, і життя зробило з тебе...

— Негідника! Кажіть, кажіть...

— Та серце твоє добре.

— Ідіть геть, прошу Вас, — заговорив Кирило м'яким, майже дитячим тоном. — Я був хлопцем, якому серце при кожній нагоді випадало з грудей людям під ноги, і вони товклися по ньому. Я був молодий, вродливий, мене полюбила дівчина... і я... я весь поринав у втіху та муку,

коли бачив її. Ми любили одне одного пристойно, усе було по-християнськи, але... вона була багата, а я — бідний. І ось їй батько сказав: "Начувайся, якщо хочеш одружитися з цим злидарем, який не має і гроша за душею та прогайнує твій маєток". А я був чесним парубком, не забіякою, не пияком і не картярем. Тоді з'явився інший. Я давно уже ненавидів того Максима, ненавидів, бо він успадкував по батькові велику господарку, ненавидів, бо він був вродливий та показний, завжди носив нові чоботи, але по-справжньому я зненавидів його, коли він мою... коли вони обоє, він і вона, потоптalися по моєму серці, ніби й не серце то було, а якийсь цурпалок, зненавидів його, коли вона стала його дружиною.

І я подався у копальні. А коли повернувся, — минув саме рік після її весілля, — всемогутній Бог повів мене, на нещастя нас усіх, повз її дім, саме... саме тоді, як... Ох, це годі описати! — Кирило вмовк, сльози зблисли в його очах, а голос... Він, наче з неймовірної втоми, опустив руки і звісив голову на груди.

— Це годі описати, — продовжував він. — Біля хати розкинувся сад, оточений живоплотом, а в саду стояла альтанка, оповита плющем, а довкола все буяло квітами, квітучими деревами, повнилося сонячним сяйвом та пахощами.

Я глипнув через паркан, хай Бог простить мені той гріх. У альтанці сиділа вона, наче богоматір, з дитям. Вона округлилася і погарніла, сорочка розстібнута, і біля грудей лежить немовля, вимахує крихітними рученятами, а вона лагідно усміхається йому, так побожно, так щасливо, що й не помітила мене. А тоді... тоді в мене вселився біс. Колись він глянув на землю і сказав: "Вона повинна бути моєю!", так само тепер він вказав мені на молоду, вродливу, щасливо усміхнену жінку з дитям і мовив: "Вона повинна бути твоєю!"

З тієї миті я блукав селом, наче вовк, котрий вичікує слушного часу, аби напасти на отару.

Одного дня, була це неділя, я ніколи її не забуду, у шинку вигравали музики, хтось танцював, я ж забився в куток, курив, пив і міркував...

Ураз до шинку зайшов Максим і, не довго думаючи, став перед і мною.

— Веселися, Кирило, — сказав він насмішкувато, — випий чарку зі мною, випий за здоров'я моєї жінки, вона не матиме нічого проти...

— Зате я маю щось проти, — крикнув я. — Не хочу з тобою пити, мерзотнику.

— Ти п'яний? — спитав Максим.

— А ше я маю проти, що ти граєш тут, у шинку, заво-діяче, — не вгавав я, зірвавшись зі свого місця. — Сиди собі коло своєї жінки, жінчин пантофлю!

— Хто пантофель? — закричав Максим, стиснув кулаки і скрипнув зубами, розлютився не на жарт, як усі заможні, розбещені люди.

— Ти, — відказав я.

І тоді він ударив мене в обличчя... Він... мене... Максим вдарив Кирила... Багач злидаря... Сильний слабкого... Той, хто мав її за жінку, — того, хто любив її до нестями... І я...

— Ну...

— Я побив його до смерти, — Кирило знову засміявся своїм жахливим сатанинським сміхом.

— Я був безсильний проти нього, та все ж збив цього міцного, красивого чоловіка з ніг, і він зостався на підлозі бездиханний...

— Що ж сталося з тобою? — запитав я через якийсь час.

— Я сам віддався на ласку суду, а тому, що мені ледве виповнилося двадцять, я був ревнивий, п'яний, та ще й Максим перший роздрочив мене, суд присудив мені десять років тюрми, замість шибениці.

За десять років я повернувся уже цілком сформованим негідником. Ось тепер уже вона буде моєю! Хіба не мав я рації?

— І що ж, вона — твоя дружина?

— Ні... Але ще буде нею, так хоче Бог... або Сатана!

ґ

Я заблукав.

Був у гостях у православного священика в Тулаві і дорогою додому збився зі шляху. Чудовий зимовий день звабив мене. Це він був усьому виною.

Коли я виходив, небо було ніби задраповане білою завісою, але світле й приязне, матовий диск сонця проглядав крізь тонкий тремтливий серпанок, схожий на місяць вповні, що висить затуманений над самим горизонтом. Повітря було холодне і сухе, сніг важко скрипів під моїми ногами, а іній обсипав усе дрібними мерехтливими іскорками, кожну гілку, кожну смерекову голочку, тож гора, поросла деревами, здіймалася переді мною, наче велетенська цукрова брила.

Доки статечна попадя заварювала каву і наливала її у великі квітасті горнятка, доки ми курили свої сигари та розмовляли про шлюб, інфузорії, Будду і Христа, паропла-ви-панцерники, випав свіжий сніг, і ніч огорнула чорною габою все довкілля.

Однак мені соромно було повертати назад, і я все глибше поринав у ніч, сніг та пустку, аж доки ген вдалині зблиснув вогник і приязно вказав мені шлях.

Я рушив у тому напрямку і невдовзі опинився біля млина Теодозії.

Завжди гучний потік лежав тепер застигло й німо, млинове колесо завмерло і ніби опиралося на великі крижані стовпи замерзлої води, а усе довкола — верби на бережку, широкі стоки, кожен виступ даху, кожна балка, кожна вглибина — здавалося, було увішане срібними торочками та вінками.

Я мусив двічі постукати, перш ніж мені відчинили. На порозі із запаленою скіпкою у руці з'явилася сама господиня млина, вдова Теодозія, ще вродлива й зваблива жінка, привітала мене, усміхаючись, і запросила досередини.

Ця Теодозія належала до тих незламних жінок, котрі у тридцять років розцвітають знову, щоб іще півстоліття цвісти вічною молодістю, часові наперекір. Від її появи та від самої її постаті віяло маєстатичним спокоєм, вона була, наче висічена з каменю, у тому, як вона рухалася й говорила, у її глибокому потужному голосі з панівними віолончельними тонами було щось холодне і владне. Зблизька вона виявилася не такою вже й вродливою: грубо окреслені, застиглі риси обличчя, у вічі впадає округле подвійне підборіддя, гостро виступають вилиці, ніс маленький і приплесну-тий, рот чутливий і терпкий, зелені очі пронизують наскрізь, пишне біляве волосся хоч і блищить, проте сухе й ламке; Одне слово, це була одна з тих жінок, з яких аж волають впертість, непокірність і

невблаганність, яких неможливо у чомусь переконати, які не знають, що таке податливість та милосердя.

Через свою пихату поставу вона видавалася високою, вищою, аніж насправді, а коли повертала голову чи здіймала догори руку, то робила це з енергією та силою, що захоплювала й дратувала водночас. Такими природа створює владарок.

На ній були червоні сап'янові півчобітки, строката спідниця до п'ят, широкий короткий кептарик з тонкого зеленого сукна, з-під якого визирали тільки ледь прикриті вишитою блузкою пишні груди.

Дивлячись на неї, враз починаєш розуміти тих владних селянок, метрес, котрі здатні зробити рабами свого настрою та забаганок царів, польських королів, магнатів та бояр, кожного, хто не схилив би покірно голову їм до ніг, вони послали б на плаху. У цю мить перед моїми очима зринула інша картина, чітко і яскраво. Я бачив розумну, прекрасну, холоднокровну дівчину із Маріенбургу, її ласкаві руки, наче в'юнкі змії, обвили шию могутнього обранця, я бачив, як вона стояла разом з Петром Великим перед своїми коштовностями і чув її слова: "Ось це скромні маєтки рабині Меншикова". Я бачив, як поруч з цим жорстоким та геніальним царем вона, увінчана короною, піднімалася східцями до його трону; я бачив, як вона сиділа у санях, спокійна, мов вирізьблена з мармуру, а' вродливий паж у ту мить ступав на ешафот; вона навіть бровою не повела, коли кат підняв його голову з навіки заплющеними очима за шовковисте волосся, за те саме волосся, яке так часто пестила її маленька рука; а ще бачу злий і холодний погляд її очей, яких вона не зводила з Петра Великого, коли він невдовзі помирав у жахливих муках, як стверджували тоді, від отрути, шо її домішала ця ж маленька рука...

Теодозія владно вирвала мене з тих видінь наяву, запросивши до столу, де вже на глиняних тарелях стояла холодна печеня, сир та пляшка вина. Сама також сіла поряд зі мною на лаву і заходилася розпитувати про це й про се, як і годиться мудрій та обачній жінці. Вона запитала, чи добре чинить, продаючи своє збіжжя гендлярам із Пруссії,

а коли я розповів їй про переваги такого торгу та похвалив добрі ціни, вона, усміхаючись, додала:

— Я теж так подумала і вже продала хліб. Хотіла тільки почути Вашу думку. Мене тішить, що я не помилилася.

Яка спокійна, ясна впевненість звучала в цих словах. Потім вона заговорила про політику, про останню війну, про райхстаґ та нові ліберальні закони.

— Ось і знову належить нам вибирати депутата, — сказала вона за якийсь час, мало не пронизуючи мене своїми ясними, зеленими очима. — Я теж маю голос, хоча й тільки за дорученням. Може візьмете його собі?

— З радістю, але що це Вам заманулося віддавати свій голос, Теодозіє?

— Бо знаю, що Ви не на боці поляків, тож користаю з нагоди, — вела вона далі. — Хотіла би почути Вашу думку, чи добре це, що наші українські повіти обирають здебільшого селян та духовенство?

— А я волів би почути, що про це думаєте Ви.

— Що думаю я? — жінка склала руки одна на одну на столі і лукаво поглянула на мене збоку. — Я вважаю, що слід обирати й селян, але тільки тих, котрі добре знають потреби селянина. Що ж до мене, то я охочіше вибирала б священиків, бо вони знають трохи більше за селянина, до того ж, надала би перевагу таким, які вже вивчилися, здобули вищу освіту і вміють зважити, що необхідне усім, дворянам, селянам та городянам. Обирала би тих, які завжди йдуть вперед, а не тягнуться цупасом, мов уперті телята: їх тягнуть що сили, а вони ані руш.

— Це мені подобається, Теодозіє. Бачу, Ви дуже вродлива, але й не менше розумна.

— Вельми вдячна за добре слово, — відказала вдова, зніяковіло мнучи рукав вишитої сорочки, і враз, опустивши очі, почала сміятися, аж я замилувався її гарними, великими, білими зубами. — Але нащо Ви мені це говорите... Ви... пан, а я...

Вона не могла вгомонитися, реготала, бешкетниця, і погладжувала себе по вилогах кептаря, а тоді піднялася.

— Вам час спати. Вибачте мою непоштивість. Уже, певно, недалеко північ.

— Лише десята година.

— То й добре.

Вона постелила мені у покої, де ми трапезували, чудове чисте, з духмяними пахощами сіна ліжко — такі уже нечасто стелять по наших галицьких обійстях — а замість ковдри дала великий ліжник.

— Де спатимете Ви, Теодозіє?

— Поруч.

Хата, як і в більшості наших заможних селян, мала два покої.

— Доброї Вам ночі, — мовила господиня. — І запам'ятайте свої сни. Усі вони збудуться, бо Ви вперше ночуєте під цим дахом. Добраніч.

Вона вийшла і зачинила за собою двері, але їй і на гадку не спало закласти засув. Я чув, як вона роздягалася і простягнулася на своєму

ложі. Вона лежала собі спокійно, не турбуючись моєю присутністю; цій жінці не потрібний жодний захист, ні від чужих, ні від себе самої. Невдовзі вона уже глибоко й рівномірно дихала у спокійному благодатному сні. У всій хаті не чутно було ані звуку, окрім сумовитого шкряботіння домовичка...

Було уже поза північ, як я збудився від якогось виразного шуму. Міцні кулаки гатили й термосили дверима млина, а далі почулися сильні й рівномірні удари. Долинули голоси. Спершу, ще забамбурений зі сну, я нічого не зміг зрозуміти з їхньої розмови, та раптом до мене дійшло, шо з-за дверей лунає голос Кирила.

І ось — в цьому не було жодного сумніву — він благав упустити його до хати. Отож йшлося про Теодозію...Тепер я побачив цього дивного чоловіка в іншому світлі... І цю розумну, величаву, гордовиту жінку теж...

Як вона вміла насміхатися і збиткуватися, жорстока, мов чорт або ж кат, який жартами приправляє немилосердні удари батога.

Вона відмовлялася відчинити двері.

— Я розіб'ю тобі замки або двері, що тобі любіше! — кричав Кирило.

— Як твоя ласка, — відповіла Теодозія. — Але не забувай про собак, вони спущені, і досить мені гукнути...

— Впусти мене, Теодозіє, — заговорив тепер злодій трохи спокійніше. — Ти ж знаєш мене, коли я згораю від любові до тебе, то не існує в світі такої сили, що могла б мене стримати чи налякати.

— Ти п'яний, злодію, негіднику, ти! Забирайся геть, бо кликну собак!

— Я не п'яний, тільки закоханий, мов дурень, — відповів Кирило і гримнув у двері.

Красуня засміялася зневажливим сміхом, а тоді гукнула:

— Гей, Бальтазаре! Гей Султане, Султане!

— Не клич собак, бо я їх передушу або отрую.

— То що ж ти хочеш? — спитала насмішкувато.

— Я маю для тебе новини, ми собі поговоримо, не комизься. Ти ж знаєш не гірш від мене, шо я, злодій, негідник, не можу прийти до тебе, багачки, гордовитої вдови, при денному світлі, коли сяє ясне сонечко, а тільки вночі. Усе буде, як честь велить...

— І ти... ти говориш про честь, ти падлюко!

— Не базікай багато, краше впусти мене до хати, бо надворі холодно...

— Дай Боже, щоб ти замерз, — і знову вона засміялася і, регочучи, казала далі: — Не здіймай галасу, у мене спить пан, любий пан... не збуди мені його...

— Пан... у тебе! — гарикнув Кирило. — Невже ти не маєш жодного милосердя до мене?

— Немає у мене милосердя, — відповіла вона холодно, мов відрізала.

— Теодозіє!

— Що?

— Я стою тут, у снігу, на колінах, — благав Кирило. — Прошу тебе, на Бога, пусти мене до хати.

— Ось так. Тепер ти розмовляєш зовсім по-іншому. Тепер ти приборканий, вовче...

— Відчини мені.

— Якщо тобі так вже хочеться...

Вона підвелася, зашарудів одяг. Промінь світла впав до моїх ніг, щойно тепер я помітив, що стіни мають щілини. Ось відсунули засув, заспівав ключ у замку, жінка штовхнула ногою одвірок, двері зі скрипом відчинилися, і до хати багатої вродливої вдови увійшов Кирило-злодій.

— Тепер задоволений? — спитала вона насмішкувато. — Так тобі подобається?

— А тобі хіба ні? — відказав Кирило.

— Тихо! У сусідньому покої справді спить один пан.

— Що за пан?

Вона назвала моє ім'я.

— Він? Як на мене, то бажаю йому солодких снів, я його добре знаю, дуже добре. Я вклонюся перед ним, жінко, аж до землі. Хочеш коралів, великих червоних коралів?

— Ти їх украв?

— Вони належать мені. То хочеш чи ні?

— Чому ж не хотіти.

Вони ще шепотілися якийсь час, та врешті стало тихо, так тихо, що мене знову заколисав сон. Промінчик світла також зник.

Однак невдовзі мене знову збудили їхні голоси, знову промінь світла ліг на підлогу, наче широка риска, проведена білою крейдою. Я не зміг опиратися спокусі і зазирнув крізь щілину...

Теодозія, вбрана у свій буденний одяг, сиділа на краю ліжка, а поруч — Кирило, обіймаючи її за плечі.

— Облиш, — суворим голосом проказала красуня. — Я не хочу про це й чути.

— Чому ж, хіба ти мене не любиш? — запитав Кирило. — Хіба ти не моя?

— Я люблю тебе, — відповіла вона. — І ніколи не любила нікого іншого.

— Навіть свого чоловіка?..

— Я обрала його, бо в нього було гарне господарство, багато коней і худоби...

— А я його за те убив, — глухо додав Кирило.

— Гадаєш, я розгнівалася за це? — закопилила Теодозія верхню губу. —Відтоді я вільна і не марнувала часу, доки ти сидів у кайданах, гарно розважилася...

— Мовчи! — від люті аж жили нап'ялися на Кириловому чолі.

— Ну-ну... — вона глянула на нього і вперше за увесь час усміхнулася йому доброзичливо та співчутливо, потім поцілувала і схилила голову йому на плече.

— Ти навіть не уявляєш собі, як я тебе люблю, — вела вона далі. — Через тебе я дала гарбуза одному дуже поважному панові, тільки через тебе....

— Чому ж тоді не хочеш стати моєю дружиною?

— Твоєю дружиною? — вдова глянула на Кирила і щиро зареготала. — Не сміши мене!

Кирило навіть не усміхався.

— Чому не хочеш? — запитав ще раз. — Скажи, тільки не бреши.

Теодозія не відповіла, вона зістрибнула з ліжка і почали сновигати кімнатою туди й сюди, її одяг сердито шелестів, груди бурхливо здіймалися й опускалися, а очі аж сипали зеленими іскрами. Напевно, так само бушувала у своїх покоях Катерина II того пам'ятного дня, коли Григорій Орлов намагався схилити її до шлюбу з ним.

— То коли ж священик має оголосити про наші заручини? — знову запитав Кирило гірко.

— Хай священик оголосить перед усіма в церкві, що ти дурень, чванькуватий дурень, закоханий дурень, а ще зарозумілий дурень...

— Хто з нас зарозумілий — я чи ти? — скрикнув Кирило. — Грай собі владарку, грай собі перед ким хочеш, тільки не переді мною, бо інакше... — він звів угору стиснутий кулак.

— Що — інакше? — красуня із сталевими нервами .без страху приступила ближче і зміряла Кирила зневажливим поглядом.

— Бо інакше так тебе провчу, аж дрантя летітиме, — знайшовся врешті на слово Кирило. — Ти, пихата чортице,., ти... ти...

— Усе сказав? — холодно запитала Теодозія. — Що ж, хочеш почути ще раз — слухай! Я пихата? Коли я відчиняю тобі двері, як ось це нині, це, по-твоєму, пиха?

— Ходи зі мною до священика, якщо маєш серце, — перебив її Кирило.

— Я тебе кохаю. Хіба цього не достатньо? — не зважала вона. — Кохаю тебе, злодія, негідника, але хай я буду проклята, якщо стану тобі дружиною.

— Але ж чому? Чому, шляґ би тебе трафив? Може, тому, що я відсидів через тебе у цюпі, бестіє?

— Ні, не тому, — відповіла Теодозія незворушно. — Ти був добрим і чесним парубком, та я не пішла за тебе; а тепер ти останній мерзотник, і я тим паче не піду за тебе, бо я щось таки маю за душею, а ти — нічого!

Кирило дико реготнув.

— Отож стара історія. Через маєтки ота пиха.

— Так, через маєтки, — відказала Теодозія із жорстокою відвертістю. — Мені належить цей млин, ці поля, луки і ліс, мені належать сімнадцять корів, вісім волів і четверо коней, птиці не зчислити, майже три тисячі гульденів вкладено у державні папери, котрі лежать отут, у скрині, а ти? Що маєш ти? Те, що украв в інших, до уваги не береться, отож, ти володієш лише своїм голим, неприкритим життям, ти — злодій,

жебрак, злидар. Я б могла випхати тебе за двері, замість того, щоб цілувати...

— Мене! — Кирило враз зірвався на ноги, він аж кипів, зціпив кулаки. — ну то випхай... Спробуй лишень!.. — у грудях в нього хрипіло. — Ти справжня відьма. То для любощів я тобі добрий...

— Так... хоч я й сама не знаю, — вона зневажливо стенула плечима, аж я увесь похолов, сподіваючись найгіршого. — Але за чоловіка тебе не візьму. Скорше утоплюся або отруюся, ти, космацький збую!

— Але ж, Теодозіє... — Кирило враз обм'як. — Хіба ти не маєш серця? Як ти можеш так говорити зі мною, з тим... тим... — і він заридав.

—... що через мене волочив кайдани десять років, — вигукнула Теодозія. — Шкода, що не довше... Плач... Ой... умру зі сміху, — вона реготала, аж трусилася, аж зігнулася додолу.

— Смійся, смійся! — пробурмотів Кирило, тамуючи сльози. — Я ще змушу тебе заплакати, запам'ятай собі!

Теодозія ще якусь хвилю сміялася, потім її чоло спохмурніло, вона механічно стягнула на грудях лапсердак.

— Погрожуєш мені... може, пограбуєш мене? — запитала.

— Теодозіє!

— Уже заспокоївся?

— Дай мені свою руку, Теодозіє!

— На, маєш, цілуй! І проси у мене вибачення.

— Що тільки звелиш! — розбійник цілував її руку покірно і ніжно. — Пообіцяй хоча б, що не вийдеш за нікого іншого.

— Чом би й ні?

— Бо я цього не хочу, — Кирило тупнув ногою.

— Один уже оббиває пороги, Акентій Пров, — Теодозія з насолодою катувала його словами. — Добрий був би ґазда, як кажеш? Він сватається до мене.

— Оте старе опудало?..

— Зате він має вісімдесят моргів поля.

— І лисий...

— То й що, він багатий, має купу грошей...

— І що день Божий напивається...

— Якщо може платити, то хай собі п'є.

— Тільки спробуй вийти за нього... тільки спробуй, — голос Кирила тремтів. — Тоді побачимо...

— О! То ти ревнивий, бідако! — Теодозія схилилася над ним, мовби поцілувати хотіла, але натомість ляснула його по устах.

— Тебе це тішить?

— Так.

Кирило рішуче одягнув шапку і рушив до дверей.

— Коли ти знову прийдеш?

— Ніколи.

— Тоді, певно, завтра, закоханий простаку. Кирило хряснув за собою дверима.

— Ну, начувайся, я обітну тобі крила! — гукнула вона йому навздогін.

її сміх лунав уночі, наче регіт русалки, яка гойдається собі на гіллі при світлі місяця, загорнувшись у своє пишне золотаве волосся, хапає золотими тенетами свого переслідувача і душить у пристрасних обіймах, аж поки бідолаха не захрипить від лоскотів.

^>

Це було навесні, наближалася пора виборів до сейму. Десь за тиждень я пішов до Теодозії, щоб переконати її віддати голос за нашого кандидата. Вона сиділа на припічку, поважно схрестивши руки на грудях, злостива посмішка грала на її повних устах. У кутку, на низькому ослінчику, чипів Акентій Пров, порохнявий старий парубок. Він сидів, наче покаране дитя, весь тремтів зі страху і заходився плачем, розчухране волосся звисало йому на вуха, безсоромно оголивши лисину.

Теодозія підвелася. Акентій лиш кивнув і затулив руками стражденне обличчя, шо було уже навіть не бліде, а геть посіріле.

— Чи Ви ше не передумали, Теодозіє, передати мені свої повноваження? За вісім днів вибори, — почав я.

— Знаю, — відказала вона. — Я готова...

— Домовленість залишається в силі...

— Звичайно. Якщо вже я пообіцяла...

— Ось доручення... — я поклав папір на стіл.

— Кому Ви хочете віддати голос? — запитала вдова, відчиняючи креденс і виймаючи звідти пляшечку із запліснявілим чорнилом. Потім взялася шукати перо.

— Наш кандидат... — я назвав ім'я, — запропонований комітетом у Львові, тямущий освітянин і гідний похвали чоловік.

— Цього достатньо,— мовила мудра вдова. — Нам у цій бідній країні бракує добрих шкіл. Якби кожен селянин умів хоча би читати, писати й рахувати, це би уже щось вартувало. Але цього замало. Наш депутат мав би добиватися того, щоб народ навчали й іншого, скажімо, ведення сільського господарства на науковій основі, астрономії, щоб простий люд знав, як виникла наша Земля, звідки береться буря й град, щоб селянам розповідали про парові машини, залізницю та телеграф, про права та закони, без знання яких не обійтися в житті, про історію наших пращурів. Та Ви самі це краще знаєте, слід розповсюджувати добрі й корисні книжки за низькими цінами, доступними найбід-нішим. Бачте, ось у мене два часописи, "Слово" і "Зоря", маю і книжки, підручники з геології, природознавства та інші. Ось гляньте... Бо ж треба щось знати про світ.

Теодозія підійшла до столу і розмашисто підписала доручення. Вона писала, насупивши брови, ледь розтуливши уста й затамувавши подих, з серйозністю й поважністю королеви, наче б підписувала смертний вирок державному зрадникові, який наважився зневажити її Величність...

— Ойой! Ойойой! — скимлів тим часом Акентій Пров. Із безмежною зневагою вона глянула на нього через плече, ледь обернувши голову.

— Гляньте, пане, того людця у кутку, того нікчему я хотіла взяти за чоловіка. Перестань врешті скигліти, Акен-тію, бо інакше я тебе приструнчу, як дворового пса.

— Ойой! — лементував Акентій. — Як мені не скиглити, коли мене зруйновано! Жебрак, справжній жебрак! Як же мені не лементувати у твоїй хаті? Хіба ж не через тебе мені оте все пороблено? Хай проклятий буде той день, коли я народився, хай проклятий буде той день, коли я запізнався з тобою, хай проклятий буде той день, коли твар у мені перемогла людину, і я подумав собі, пся кров, що мушу мати жінку, хай проклятою буде та година, коли я сказав тобі: "Теодозіє, я хочу взяти тебе заміж, якщо буде на те твоя воля".

— Де ти навчився так клясти, може, у своєму шинку, у єврея? — запитала спокійно вдова.

— Ох! Якби ж то ти тоді відмовила! — голосив жалюгідний жених.

— Ви дали свою згоду? — перепитав я майже злякано. — Дали згоду вийти заміж... за оцього... Ні...

— Я знаю, що Ви хочете сказати!

— Одумайтеся.

— Нема про що думати. Я сказала, шо хочу взяти собі чоловіка, хіба не так я сказала, Акентію?

— Так... Так воно й було...

— Ну? Я ж не казала "Так", навпаки — я сказала "Ні", ти, шмаркачу, скиглію, плаксива бабо! Йди собі й голоси на похоронах, там за твої сльози й голосіння платитимуть гроші, від мене ж не одержиш ні шеляга, — і вдова клацнула перед його носом пальцями. — Ти постраждав через мене? Що ж, це було б не найгіршою бідою, я б стримала своє слово, мого добра вистарчило б на двох, а так замість відшкодування матимеш глузи, клянуся Богом і Святою Богородицею. Я не візьму тебе за мужа, ще й висмію перед усіма, — і вона знову клацнула пальцями Акентієві перед носом.

— Не візьмеш мене? — перепитав Акентій Пров, раптом заспокоївшись, із невимовним здивуванням.

— Ні.

— Завіщо я тоді втратив свій маєток, коней, корів, збіжжя?

— Гадаю, не через мене? — відказала Теодозія. — Але ти втомлюєш пана, поговорімо про щось інше...

— Ні, не треба про інше! — скрикнув Акентій. — Пан буде такий ласкавий і вибачить нам за це. Так, пане, я втратив усе через оцю жінку, усе. Я був заможним господарем, дівчата так і стріляли поглядами у мій бік, а зараз я жебрак, і все через неї. Чуєте, вона хоче відмовитися від мене та ще й віддати на сміх...

— Ви жебрак, Акентію? Як це зрозуміти? — дивувався я.

— Ах! Усе дуже просто, пане, — почав розповідати Акентій. — Я, осел, почав упадати за цією жінкою, і вона прихильно прийняла мої залицяння, а я, дурень, не зважив на Кирила, який через неї убив її чоловіка, а тепер є її любчиком. Ну хіба ж я не дурень?..

— Звичайно, ти дурень, несусвітній дурень, — долинув чийсь голос через відчинене вікно.

То був Кирило. Усі обернули голови до нього. Акентій затрусився усім тілом. Теодозія усміхнулася, ганебне становище її жениха вочевидь приносило їй втіху.

— Хіба я не повівся з тобою, як з ослом, — не вгавав Кирило, — якого треба добряче відгамселити, аж він послухається. Я забрав у тебе корів, одну по одній, я вкрав у тебе коней, твій новий сукняний сердак, розкішні чоботи, годинника, твої векселі та цінні папери, усе, і зробив це сам. Я відчинив шлюзи і спустив воду у ставі, яка затопила твої посіви, знищив увесь твій урожай. Я це зробив і зроблю кожному, хто посміє залицятися до цієї молодиці. Але ж ти, впертий тупий віслюк, не відступився і ще, здається, не прийшов до голови за розумом. То може, тебе забити, як Максима Гащука?

Після тих слів Кирило ускочив через вікно до хати і вхопив бідолашного Акентія за патли.

Я намагався вгамувати його, а Теодозія заходилася сміхом.

Акентій щосили пручався, щоб вивільнитися з цупких рук Кирила, але дати здачі кривднику не смів.

— На Бога! — пролепетів він. — Ти ж замордуєш мене, відпусти! Я звільню тебе від даного, слова, Теодозіє, тільки відпусти, відпусти!

— Шмата! — крикнула горда вдова, обурено випроставшись.

— То ти, хотів узяти її за жінку, ти! — зарепетував Кирило і взявся гамселити нещасного залицяльника. — Ти хотів її цілувати, ну то маєш, — і вдарив його у лице. — Ти хотів знімати чобітки з її ніг, то маєш іще! — і знову вдарив того ногою. — Ще хочеш, то маєш іще!

А Теодозія собі сміялася та підбадьорювала Кирила, коли той лупцював Акентія по спині:

— Ще! Ще, Кириле! Потрощ йому ребра!

Врешті розбійник підняв ледь живого Акентія у повітря, добре труснув ним і викинув через вікно у потік, тільки бризки здійнялися. Акентій борсався у воді, мов пес, видряпався на протилежний берег, обтрусився і щодуху кинувся навтьоки через поле.

— Таким ти мені подобаєшся, — мовила Теодозія. — Він звільнив мене від даного слова зі страху перед тобою. Я принесу тобі вина, Кириле. Сама піду у погріб і принесу.

І вона знову голосно зареготала.

А Кирило сів у кутку, зціпив зуби і мовчав.

— Якщо так потриває і далі, то ця жінка доведе тебе до шибениці, — сказав я до нього. — Візьми себе в руки, знайди собі щось, якесь чесне заняття, я дам тобі роботу, праця заліковує всі рани і вчить людину сприймати буття з усіма його прикрощами, розчаруванням, болем спокійно, мовчки. Так-так, праця — джерело безмежної радости, я не раз у цьому пересвідчувався, коли життя ставало нестерпним.

— Я хочу працювати, але... — відказав Кирило.

— Зважся на щось.

— Я уже зважився.

Повернулася Теодозія з пляшкою вина і відкоркувала її. Розбійник не зводив з неї очей, якими промовляла його душа, благаючи милосердя.

— Я виконаю усе, шо Ви кажете, буду працювати і стану чесною та порядною людиною, якшо вона буде мені за жінку... Без неї я не зможу...

— Чуєш, Теодозіє, — звернувся я до неї. — Ти можеш порятувати його...

— Не варто зусиль, — відрізала вдова. — Поговорімо про щось інше.

— Ти готова взяти на свою совість, якщо усе "це скінчиться бідою? — спитав я докірливо.

— Готова, — відповіла вона спокійно. — І навіть прийду подивитися, коли його вішатимуть.

Я стенув плечима і рушив до дверей. Вдова провела мене.

— Ти не кохаєш його? — запитав я уже надворі.

— Тільки його й кохаю, нікого іншого.

— То у чому ж річ?

— Йому потрібна добра різка для послуху. Та й нащо мені виходити за нього заміж, за лайдака, неробу, злидаря, він і так від мене нікуди не дінеться. Він тільки видається грізним, а у мене той ведмідь їсть з рук, наче маленьке курча.

Одного травневого ранку, коли востаннє приморозило, я мав намір поїхати на завод, аби зробити несподіванку робітникам і своєю появою пришпорити їх. Отоді на дорозі я зустрів Теодозію. Вона була у повному строї галицької селянки, у високих чобітках, строкатій шаляновій спідниці, червоній корсетці та довгому синьому сукмані. Голову пов'язала яскраво-червоною хусткою, шию унизала великими разками

червоного коралового намиста. Отак убрана вдова була схожа на якусь азійську володарку.

Вона здалеку усміхалася мені і смикала за мотузок маленьке плямисте теля, шо впиралося і не хотіло йти.

—Куди це Ви прямуєте, гарна вдовице?

— Веду теля до різника, — відповіла молодиця, глузливо скрививши уста. — А замість нього приведу собі чоловіка до хати.

— Жартуєте?

— Та ні, не жартую.

— Ви й справді хочете заміж?

— Цього разу насправді.

— Не можу повірити.

— Я довго роздумувала і, гадаю, зробила добрий вибір,

— мовила жінка байдужим тоном. — Візьму собі за чоловіка Ларіона Родзанка.

— Одумайтеся.

— Він заможний, має гарну господарку, — вела вона далі. — До того ж молодий і вродливий, а це також не зле.

— Але ж, Теодозіє, подумайте, чим це може скінчитися...

— Я все обдумала.

— А Кирило...

— При чому тут Кирило... — відповіла вона незворушно.

— Він зможе ходити до мене, скільки йому заманеться, лиш би Ларіон нічого не помітив...

— Ви направду не маєте серця...

— Що мені серце, — вигукнула Теодозія. — Ларіон багатій, а Кирило може жебракувати у нього під дверима, якщо не захоче більше красти.

— Ви вірите у це? Та він скоріше зважиться на злочин...

— Ну тоді його впіймають і уб'ють, мов скаженого пса, або ж повісять, а я... я обіцяла йому, шо прийду подивитися на страту...

— Не хочу вірити, що ви візьмете Ларіона за мужа, — промовив я після хвилі мовчанки.

— То й не вірте.

Я пішов з нею до різника і дивився, як вона холоднокровно допомагала євреєві убивати бідну тварину, що тремтіла і мукала у передчутті смерти.

Потім я провів удовицю до Ларіона Родзанка, який притьмом прибіг з поля, загледівши нас здалеку.

Ми увійшли до його хатини.

— Кланяюся Вам, пане добродію, — почав Родзанко. — І Вам, Теодозіє. Яка приємна справа привела Вас до мене?

Теодозія сіла на дерев'яний ослін, який стояв посеред хати, і прискіпливо дивилася своїми гострими зеленими очима на Ларіона.

— Я б хотіла вийти заміж, — сказала вона. — Вирішила, що було би незле, якби ви, Ларіоне, стали моїм чоловіком...

— Вашим чоловіком?.. — запинаючись, повторив Ларіон.

— Ви, певно, жартуєте, бо ж не могло спасти на думку нашій вродливій Теодозії після десяти чи й більше років свободи... Та ні, звичайно ж, ні...

— Таки спало... — не дала збити себе з пантелику вдова.

— Я й справді хочу вийти знову заміж і саме за Вас, Ларіоне, якшо Ви нічого не маєте супроти...

— Як би я міг мати шось супроти, — пролепетів молодий селянин ще розгубленіше. — Навпаки. Ви не тільки багата, Теодозіє, але й вродлива молодиця, дуже вродлива, та й розумна, створена для того, аби віддавати розпорядження й тримати у своїх руках господарство. Я радо стану Вам за чоловіка, служитиму, так би мовити, в усьому... і... Що ж це я хотів сказати?..

— Тобі бракує сміливости свататися до Теодозії, — докинула вона насмішкувато. — Я так і думала, тому сама посваталася до тебе, і ти від мене не втечеш. Щойно оця мотузка опиниться на твоїй шиї, я поведу тебе додому, наче вола.

— Так воно й може бути, — зітхнув Ларіон. — Наче вола на бойню. Чи Ви уже цілком забули добре відомого усім Кирила?..

— Не кажи мені про того мерзенника!

— Але ж цей мерзенник убив Вашого чоловіка, а Вашому женихові, Акентієві Провові повісив на плечі жебрацький міх. Я уже відчуваю на своїй шиї зашморг, як засуджений до шибениці. Я не можу зважитися...

— То ти такий самий хлоп, як і Акентій! — гнівно скрикнула охоча до женячки вдова. — Ти порожня гарбузова голова! Ану йди сюди!

— Та я... Ах! Я не знаю... — зітхав Ларіон, чухаючи голову.

— Не зітхай, — знову почала Теодозія. — Бо ще чого доброго розтанеш, як сніговик, коли його пригріє сонце.

Ти мені годишся. Як тільки матиму тебе, то вже приструнчу, так приструнчу, ходитимеш, як по шнурочку. Я не боюся. Погоджуйся, ось моя рука і слово...

— Ох, Теодозіє, — заговорив Ларіон, милуючись нею. — Як Ви мені подобаєтеся. Навіть не уявляєте, яка це мука... Та якщо вже так має бути... Усе треба залагодити в повній таємниці і дуже швидко. А тоді я вже все стерплю, хай хоч чорти мене вхоплять.

— Ось бачиш, Ларіоне, тепер ти говориш, як і належить,

— вдоволено вигукнула Теодозія. — Бери мене. Вона підвелася і простягла Ларіонові свою руку. Потім вони ще обговорили подробиці, випили міцної

горілки, а тоді Ларіон провів нас до хреста, де перетиналися шляхи.

— Чим це скінчиться? — запитав я Теодозію, коли ми йшли удвох полями, на яких зеленіла молода пшениця.

— Чим скінчиться? — відказала вона весело. — Я дотримую даного слова. Що мені думати про інше...

— Кирило здатний на все через тебе, він це вже довів.

— Хай стережеться мене, — вибухнула жінка несподіваним гнівом, очі у неї люто заблищали, а брови насупилися.

— Він має впертого лоба і не поступиться, хоче мати мене за жінку. Вроїв же собі таке!... Тож саме тому я виберу іншого, йому назло. Хай собі хоч волосся повисмикує чи голову проломить, я тим не турбуватимуся. Мені добре так, як є. Ось тільки мій чоловік опиниться у мене в хаті, побачите тоді, як я приструнчу обох. Вони ходитимуть мені в ярмі, крок за кроком, як я того схочу, а я поганятиму тим упрягом.

— Добре. Я розумію, шо тобі приносить втіху, мати у своїх руках двох чоловіків, — заперечив я. — Але ж скільки та втіха протриває? А потім що? Ти, тільки ти одна могла б порятувати Кирила. У ньому є добре зерно, він вартує десятьох хлопів. Ти б зуміла зробити з нього добру людину...

— Але я не хочу!.. — тупнула вдова ногою.

Однієї неділі Теодозія та Ларіон у супроводі старостів, дружб і дружок завітали до мене, щоб запросити на весілля. Вони тричі, як велить стародавній звичай, вклонилися і попросили мого благословення.

— Отже, Ви зважилися, — промовив я вражено.

— Сьогодні панотець оголосив про наші заручини, — відповіла Теодозія. — По обіді вінчання.

— Дай Боже, щоб усе добре обійшлося, — додав Ларіон. Він був стурбований, великі краплі поту виступили йому на чолі.

— А Кирило?

— Ми щойно від нього, запрошували на весілля...

— Але ж, Теодозіє...

— Чом би й ні? Він навіть не здивувався. Почастував нас горілкою й обіцяв прийти.

— Було б добре...

Дорогою до хати нареченої я зустрів Кирила. Він гарно убрався, виштрамувався, у руках тримав великий букет квітів, інший букетик застромив собі за пояс, солом'яного бриля прикрасив кольоровими стрічками. Очі його дивно полискували, він то спинявся і, здавалося, про щось роздумував, то рвався вперед, наспівуючи якусь сороміцьку весільну пісеньку.

Я наздогнав його.

— Що це з тобою? — гукнув я здалеку. Він обернувся до мене.

— Навіваю собі весільний настрій.

— То ти йдеш на весілля?

— Гадаю, так, — відказав Кирило. — Вона ж запросила мене, а сама аж сяяла віл вдоволення.

— Дозволь, Кириле, дати тобі пораду, — мовив я. — Не йди до неї, бо не минути біди.

— Станеться тільки те, що має статися, на все Божа воля! — скрикнув Кирило і кілька разів поспіль глибоко зітхнув.

Потім ми йшли мовчки поруч аж до самого млина, перед яким стояла строката юрба весільних гостей і здивовано оглядала нас. Кирило підійшов до гурту дівчат і заходився жартувати з ними, ніби йому зазвичай грати роль веселуна на весіллях. Заграли музики, зацигикали скрипки, сфальшувала сопілка, заплакали цимбали, а бас гуготів, наче роздратований ведмідь. З-за музикантів вийшов наречений, старости, один із дружбів та співачки, усі з квітами, усі вдоволені, тільки Ларіон потупив очі, помітивши Кирила.

Перед хатою нареченої за давнім звичаєм вони заспівали, випрошуючи дозволу увійти, arte не довго, двері розчинилися, і на поріг вийшла святково вбрана Теодозія із заквітчаним пишним золотавим волоссям.

— Досить! Досить! Не має потреби довго просити! — вигукнула вона. — Я охоче впущу вас до господи.

Кирило зціпив зуби і скоса зорив на неї. Він бачив, якою гарною вона була, гарною до болю, удруге втраченою, і цього разу вже назавжди. Та все ж він залишився на перший погляд спокійним і разом з усіма ввійшов досередини.

Теодозія, за звичаєм, узяла Ларіона за руку, і вони кожному гостеві тричі вклонилися, просячи благословення.

Коли наприкінці підступили до Кирила, Теодозія усміхнулася і мовила:

— Яка втіха, що Ви прийшли, буде по-справжньому весело, як того хоче Бог.

— Так, буде весело. Того хоче Бог, — відказав Кирило і теж усміхнувся.

Наречені вклякнули перед Кирилом, він поклав долоню Теодозії на голову і мовив:

— Хай сповниться усе те, чого я Вам бажаю.

— Дай Боже! — вигукнули усі разом.

— Амінь! — промовила Теодозія голосно, а побагряніло-му Ларіонові "амінь" застряг у горлі.

Доки весільний похід з музиками на чолі простував до церкви, я шепнув Теодозії:

— Він і так розлючений, не доводь його до краю. Вона звела угору брови і нічого не сказала. Ларіон

зітхнув.

Коли священик склав їхні руки докупи і поєднав навіки, Кирило кілька разів згідливо кивнув. Проходячи повз нього уже законною Ларіоновою дружиною, вона прискіпливо глянула на нього, і була в тому погляді глибока насолода від сподіяного! Перед самим млином, коли усі посунули до хати, вдова схопила Кирила за руку.

— Ну, як тобі, Кириле?

— Добре, добре.

— То хай так і буде, — сказала вона швидко і тихо, тільки я й почув ті слова. — Хай усе залишається, як є, а ти будеш приходити до мене, коли тільки захочеш. Хоч і завтра... ну... а може ше й нині?..

І Теодозія скоренько прошмигнула в хату. Ми увійшли.

У одній кімнаті стояли зсунені докупи столи, накриті тонкими скатертинами та заставлені мисками з ковбасою, шинкою, печенею, колачами та бабками, зеленими пляшками сливовиці та угорським вином. Друга кімната була цілком порожня. У сінях стали музиканти, а доки старости та старше покоління гостей сідали до святкового столу, хлопці й дівчата почали танцювати.

На чолі стола сиділи молодята, а кожний з гостей статечно підходив до них і передавав якийсь подарунок. Останнім підвівся з припічка, де він сидів самотою, Кирило і з вишуканим поклоном під загальний напружений смішок простягнув їй свій дарунок — маленький вишитий пантофель.

Потім усі гості підвелися і, галасливо повторюючи побажання, випили за здоров'я молодих, а останні краплі на денці вихлюпнули до стелі.

Настала' ніч.

Ларіон напився вже до нестями, коли, обвивши свою дружину за стан, викинув повний келих у вікно, аж забряжчала розбита шибка, і крикнув:

— Пора, дівчата, пора!

Одразу ж змовкли музики. Дружки випровадили молодь, шо веселилася й танцювала у сусідній кімнаті, приготували молодятам весільне ложе, а співачки виводили тим часом стару сумовиту й

невимовно гарну пісню для нареченої. Кирило підвівся, швидко вихилив дві чарки горілки, а тоді вистрибнув на стіл посеред мисок, бутлів та чарок, які враз затанцювали, попадали додолу і з дзвоном порозбивалися, наче на кораблі, що потрапив у шторм.

Почулися крики, сміх та прокльони, та ось крізь них пробився дзвінкий голос Кирила.

— Я хочу заспівати вам весільної, — вигукнув він. — Замовкніть усі!

Кирило тупнув ногою по столі, аж жовтава горілка бризнула в обличчя молодій подружній парі та гостям.

На якусь мить запанувала цілковита тиша, Теодозія грізно підвелася з-за столу. Кирило стояв, не зводячи з неї погляду, схрестивши над нею руки і заспівав сороміцької:

Горда пава, горда пава Посватала одуда. Віть, віть, віть, віть!

— Віть! Віть! Віть! — вторував, регочучи, хор.

— Одуда, — лепетів Ларіон, не випускаючи свого ослона, його очі оскліли, наче в мерця.

— Одуда, — повторив Кирило. — Кого ж іще? І співав далі:

Та хоч і мав він пишний чуб, пишний чуб Вона розкаялася враз! Ой ураз! Віть! Віть! Віть! Віть!

— Віть! Віть! Віть! — насміхався хор.

— Хто тут одуд? — верескнув Ларіон, встав, але знову гупнув на стілець, та врешті спромігся звестися на ноги, опершись руками на стільницю.

— Ти одуд, хто ж іще? — викрикував Кирило. — А ця пихата пава взяла тебе, бо ти багатий, а я — жебрак, злидар, злодій. Однак весільне ложе приготували для мене, бо я її любчик!

Знявся жахливий гармидер, Ларіон схопив Кирила за ногу, але той штовхнув жениха на підлогу, скочив на нього і заходився топтати. Гості накинулися на одурілого від Любови та ревности розбійника, випхали його з хати, нагородивши численними штурханами в спину.

— Ну, я вам відплачу! Усім відплачу! — видушив із себе Кирило, задихаючись.

Старости підвели Ларіона, якому текла з носа кров.

— Отак йому! — ревів Ларіон. — На зло! Ходи, Теодозіє, голубко моя, любко, моя паво! Ходи, ходи, не бійся, дружби стануть на сторожі, парубки і наймити також. Спустіть собак! Спустіть собак!

— Та шоб я боялася! — заговорила Теодозія. — То ти не бійся, у мене вистачить мужности на двох.

Старости, дружки та співачки оточили молодят колом і з урочистими співами повели їх до весільного ложа.

— Кирило! Кирило! — почулося зненацька і гримнув регіт. Я пропхався вперед. На стіні, в узголів'ї ліжка висіли велетенські оленячі роги.

— Це Кирило зробив!— крикнула розгнівана Теодозія, та враз засміялася і стала клясти, далі сміючись. — Щоб тобі добра не було, злодію, негіднику! Щоб тебе чорти вхопили!

Ларіон, засліплений вином та горілкою, приніс гак і шматок за шматком розмолотив глузливу емблему, не пощадивши й стіни.

Охоплений невизначеною тривогою, я вийшов з хати і подався на пошуки Кирила.

Його не було ні вдома, ані в корчмі, ніде. Без наміру, скорше механічно, я повернув до млина Теодозії. Його білі стіни мерехтіли у темряві, з одного вікна блимнуло червоне світло... А там... блимнуло і біля стодоли... Ще якась мить... ось черкнуло кресало, зайнялася губка і освітила бліде спотворене обличчя Кирила, який міцно тримав у зубах куцу люльку...

То була лише мить...

Мене охопив страх...

— Кириле! — крикнув я. — Кириле!

Ніхто не відповів, тільки млинове колесо лопотіло далі, і шумів потік.

На чорному небі зблискували поодинокі сумні зірки. Звідкись на стежці з'явився великий білий пес і хрипко гавкнув... Світло у млині погасло...

Я поволі побрів до нашої садиби, якусь хвилю ще постояв на сходах, дивлячись у бік млина, ніби сподівався там щось побачити. Була тепла запашна ніч, тиха і темна. Не те, щоб панувала цілковита пітьма, але все довкола втратило евої контури, збилося у темне клубоччя, навіть найближчі предмети, здавалося, плавали у глибоких чорних водах.

Жодного світла, ні місяця, ані зір, навіть світло у господі молодят погасло.

Та враз угору вирвалося полум'я, лизнуло язиком чорне небо і стало рости, рости... А невдовзі залило загрозливою червінню увесь небокрай.

Моє передчуття!

Я гукнув наймита, звелів сідлати коня і розбудив челядь. У ту ж мить задзвонили дзвони на дзвіниці нашої сільської церкви.

— Горить! — крикнув я кучерові, який, ще заспаний, з розчухраним волоссям, підбіг до мене. — Де б це могло бути?

— Так, горить, — потвердив він .

— Де це?

— Млин Теодозії.

Я швидко скочив у сідло і помчав туди, наша челядь — за мною з палицями, кошами, гаками та драбинами. Дорогою я зустрів селян із нашого села, які поодинці або групами поспішали на пожежу з інструментом для гасіння на плечах. Ніхто не зронив ні слова, але кожен квапився, як міг, більшість не мала часу навіть одягнутися, настільки великою є сила єднання громади. Яке ж прагнення до взаємодопомоги живе у нашому народі!

Три вогненні стовпи уже здійнялися до неба, а на них чорним дахом опиралася хмара густого диму. Дзвони голосили, собаки гавкали по селу, тупіт кінських копит, голоси, крики в далині...

Я один з перших досяг млина.

Вогонь охопив водночас хату, стодолу та стайню. Густий сірий дим огорнув будівлі звідусіль, клубочився по землі і поволі повз далі. Полум'я швидко бігло по дерев'яних вибілених стінах, прошмигувало між балками, вихоплювалося з вікон та дверей, рвалося крізь дах.Іскри й дрібні віхтики палаючої соломи літали у повітрі, падали на луку і лежали там схожі на великі вогненні ниті, падали у потік, який одразу їх поглинав, на колеса млина, які продовжували й далі свою монотонну роботу, хоча вогонь вже охопив стоки і поки що з лютим шипінням відступав тільки перед водою, аби з новою силою кинутися вперед.

Надаремно боролася із жахливою стихією челядь з млина; даремною була боротьба й тоді, коли звідусіль наспіла поміч. Вздовж потоку утворився ланцюг людей, відра перелітали

/

з рук у руки, хтось стояв на драбинах чи на даху і виливав з відер воду у вогонь. Інші працювали ручними помпами;

Кілька сміливців, облившись перед тим водою, видряпалися на дах і, стоячи в полум'ї, намагалися гаками розтягти палаючі крокви. Худоба ревіла, коні скаженіли на прив'язі, кури з обсмаленими крильми розлетілися по лісі і пропали у темних хащах. Пожарище освітлювало усю околицю, вологі куші й дерева в саду стояли огорнуті червонявим серпанком, вода у потоці видавалася розплавленим червоним золотом.

Із сірого диму, який оповив садибу, з'явилася Теодозія, напівроздягнена, з розплетеним волоссям, схожа на якусь богиню з Олімпу, яка щойно зійшла з хмари, або на прекрасного демона, що виринув із пекла. її погляд божевільно блукав.

— Це Кирило поробив! — скрикнула вона. — Він підпалив мого млина! Це тільки його рук справа! Допоможіть! Рятуйте! Де Ларіон? Рятуйте скриню, червону скриню! Сто гульденів тому, хто її винесе!

Надійшов Ларіон, волосся та брови обсмалилися, обличчя чорне від сажі...

— Де ти, Теодозіє? Сюди! До мене!

— Рятуй скриню! — закричала Теодозія знову. — Там мої папери, три тисячі гульденів, твої і мої!

Ларіон зник у диму.

— Сюди! — звеліла мельничиха, схопила важку балку і почала розбивати нею двері, зачинені з середини. Я поспішив їй на допомогу.

Тут пролунав крик.

— Назад! Назад! Дах валиться!

Я шарпнув Теодозію назад, парубки миттю злетіли драбинами долі або й просто пострибали у дим. Почувся оглушливий гуркіт, млин завалився, палаючий дах впав досередини.

— Де Ларіон? — кричала Теодозія. — Він живий чи мертвий?

Люди кинулися шукати його під уламками, але надаремно. Ларіона не було ні на подвір'ї, ані серед тих, хто черпав відрами воду з потоку...

Нарешті його знайшли за хатою, він лежав на спині, з чола текла кров і заливала обличчя, стікала по сорочці, утворюючи по обидва боки від тіла брудно-червоні калюжі. Біля нього стояла розбита скриня, а паперів і слід простиг.

— Він мертвий, — почулося.

— Хто?

— Ларіон.

Теодозія впала на тіло чоловіка.

— Його убило балкою, коли він намагався врятувати папери. Он стоїть скриня... — сказав Гриць Яремусь.

— То Кирило його замордував! — крикнула Теодозія. — Погляньте на рану. І скриня порожня... Він украв папери, а Ларіона вбив...

Ми облишили марні спроби загасити пожежу. Господарські будівлі одна по одній теж з гуркотом завалилися. Незабаром млин Теодозії перетворився на велике згарище, з якого угору здіймався дим та язики полум'я.

А вона сиділа осторонь на камені, сховавши бліде, заніміле від розпачу обличчя у долонях, нічого не бачила й не чула, сама ні звуку не зронила. Не плакала.

Наступного дня вдосвіта я пішов на згарище. Який свіжий, ясний і радісний ранок вставав навколо того нещасливого місця, з якого усе ще бухкав дим та іскри, мов випари пекла.

Природа нічого не знає і знати не хоче про людину, її нужду, муки, розпач, вона наче насміхається з її долі своїм сонячним усміхом, святковим вдоволеним спокоєм.

Я ступав по чорному від сажі камінні, обвуглених балках, довкола не залишилося нічого живого.

Потік незворушно жебонів, несучи свої води, ворушив уламки напівзгорілого млинового колеса, шо раз у раз скрипіло. Жайворонок з тріумфальною піснею шугнув із пшеничного поля увись. Я провів його поглядом, і вперше чудова блакить безхмарного неба збудила в мені сум, наповнила мою душу гіркотою.

Великий білий пес Теодозії поволі брів поміж деревами у саду, який ріс довкола млина, він понурив голову і боязко озирався. Побачивши мене, загарчав, вишкірив зуби і повернув геть. Я рушив стежкою, обабіч якої стояло чорне обвуглене колосся, аж сюди, до лісу, заніс вітер сажу і попіл, жахливі плоди руйнації.

Зненацька я побачив Теодозію, вона усе ще сиділа перед руйновищем свого маєтку, на тому ж великому камені, де я востаннє бачив її учора, напівроздягнена, з розплетеним волоссям.

Я заговорив до неї, проте вона не відповіла.

Я викрикнув її ім'я, вони здивовано звела на мене порожній погляд, ніби не впізнавала мене, і знову опустила очі додолу.

Раптом поруч неї зашаруділи кущі, і з них визирнуло бліде, але спокійне обличчя, очі з гарячковим блиском заглянули їй у вічі... То був Кирило.

— Теодозіє! — окликнув він її.

Від звуку його голосу вона уся затремтіла.

— Жінко, ти збожеволіла? — він підійшов до неї, схопив за плечі і добре струснув.

Теодозія рвучко повернулася до нього, скрипнувши зубами і стиснувши кулаки, білки очей налилися кров'ю.

— Ну, то як тобі? — спитав розбійник холодно. — Ти ще жива?

Теодозія німувала.

— Отже, ти знову вдова, слава Богу! — вів він далі. — Ми нарешті зможемо справити весілля, обоє бідні, одне і друге, бідні, наче церковні миші. Ходи! Чи може, ти не хочеш? О! Я пізнаю тебе, моя люба голубко, горда паво... Як хочеш.... Я чекаю тебе з товаришами у шинку... чуєш, злидарко, жебрачко, так жебрачко, обскубана паво! Можеш тепер прийти до Кирила і гарно його попросити, може, він ще й згодиться

• взяти тебе після дурного одуда... Ха-ха-ха! — він крутнувся на обцасах і з викличним сміхом заспівав пісеньку:

Горда пава, горда пава Посватала одуда. Віть! Віть! Віть! Віть!

— Іди геть, — мовила вона до нього.

— Уже йду. Отож у шинку зустрінемося, серденько! — крикнув він і розмашистою ходою рушив стежкою.

Вона мовчала.

Ще довго чути було його пісеньку, вітер доносив глузливе "віть! віть!", хоча сам він уже зник з очей.

Поволі сходилися сусіди, люди з села, оглядали попелище, підходили до Теодозії. Дехто приніс їй щось із собою, той горщик каші, інший курку, хтось пару черевиків, ще хтось клуночок зі старим одягом. Жінки посідали навколо вдовиці та розраджували, як могли. Урешті зібралася вся громада, чоловіки, жінки, діти, всі приголомшено дивилися на попелище, говорили стиха, чути було тільки шепіт та зітхання.

Маленький Гриць присів на землі, дивився своїми допитливими оченятами на стовпи хати, які ше куріли, і порпався патиком у гарячому попелі.

Раптом Теодозія підвелася, оглянула коло людей, витягнула з вузлика, який лежав перед нею, ви цвілу вовняну спідницю, порозглядала її, гірко усміхаючись, і вдягнула на себе. Потім підняла поношений брудний сердак і поволі, навіть з деякою насолодою, запхнула оголені руки у м'які рукави, натягнула черевики на босу ногу, відгорнула з обличчя волосся і зав'язала його ззаду великим вузлом, а тоді підійшла до потоку і вимила руки й лице.

Отак усе поробивши, вона поволі рушила стежкою поміж кущів, через луку, ніби хотіла втекти від цікавости людської юрби. На її шляху стояло розп'яття. Там вона вклякнула і помолилася. Минуло чимало часу, потім встала, перехрестилася і ще довго не зводила погляду з чоловіка, увінчаного терновим вінцем.

Нарешті жінка стрепенулася і швидким кроком повернулася до гурту. Я спостерігав за нею з величезним співчуттям. Вона помітила це і, похмуро усміхаючись, простягнула мені долоню.

— Можете тепер подарувати мені крейцера, якщо ваша ласка, — мовила, — бо я жебрачка.

— Ще нічого не втрачено, — сказав старий Гринь Яремусь, показавши рукою на сумне попелище. — Усе це можна знову відбудувати...

— За що, коли не має ані гроша? — заперечила вдова втомлено і байдуже.

— Сусіди допоможуть, — не вгавав Яремусь. — Ми усі, вся громада. Хіба би ти не допомогла, якби хтось з нас потрапив у біду?

— Звичайно, — згодилася Теодозія.

— Ну, то бачиш!

— Але цього не досить, — почала вона похмуро. — Хіба ми дозволимо розбійникові уникнути кари? Будемо чекати на суд чи на милість Божу?

— Ні, безкарносте не можна допустити! — озвався раптом малий Гриць, який схвильовано прислухався до розмови, але тут же заховався за спини інших, злякавшись власних слів.

— Чого ж ти хочеш, Теодозіє? — запитав Гринь Яремусь, нахилився за вуглиною і припалив свою куцу люльку.

— Чого я хочу? — перепитала вдова, спалахнувши раптом нестримною жадобою помсти. — Ми влаштуємо суд над цим паліем, над цим злодієм Кирилом. Нині, у цю ж мить!

— Як це?

— Що вона говорить?

— Що радить ця жінка? Голоси чулися з усіх боків.

— Будемо судити Кирила.

— А інших злодіїв? Ставровського, Лапковича, Костку?..

— Судити усю банду, цих негідників, конокрадів, — закричав малий Гриць. Він, наче одержимий, завертав білками очей, випроставши руки до неба.

— Бог говорить устами дитини, — вигукувала Теодозія. — Я вимагаю від громади суду!

— І я! — крикнув Акентій Пров. — Мене також зробили жебраком.

— І я! І я! — долинали звідусіль сотні голосів.

— Так і буде, — урочисто проказав Гринь Яремусь, скинувши шапку. — Громада вимагає суду. Хай же Бог благословить нас на це і убереже від несправедливости, гріха та насильства.

Передчуваючи неминучу біду, я вийшов наперед збуджених селян.

— Що ви хочете робити? — крикнув я. — Ви готові порушити закон і порядок. Злочин за злочин... Хто дав вам право судити й карати? Судячи цих злодіїв, паліїв та розбійників, ви вчините так само, як вони, коли крали ваших, коней та підпалювали ваші хати. Одумайтеся! Якщо маєте підозру, маєте свідків та докази, беріть їх і передайте справжньому судові...

— Це до нічого не приведе, — не погодився Акентій Пров.

— А навіть якщо з того щось і вийде, — втрутився Гринь Яремусь, — то через рік чи за два, вони повернуться і помстяться...

— На Бога! — закричав я нажахано. — То ви хочете їх убити?...

— Хто таке каже... — пробурмотів старий похмуро.

— Ви не можете судити за гріхи інших, — не здавався я. — Бо й самі ви не без гріха...

— Ніхто з нас не судитиме, — відказав старець із злові-щою поважністю. — Судитиме громада.

— Кажу вам, ніхто не має права судити своїх братів! — вигукнув я. — Бо світовий порядок — то зовсім не мир, злагода і любов до ближнього, а боротьба за існування, війна і вбивство, розбій, грабунок та обман. А ті, що завдали вам шкоди, грабують і плюндрують вас, аби вижити, вони не гірші за вас, лише бідніші й нещасніші, не зло править ними, а бідність, нужда, голод і холод. Так лис краде ваших курей, а ведмідь чи вовк вдирається до ваших отар.

— Той нищити їх треба, як лисиць, вовків та ведмедів! — подала голос Теодозія, груди їй здіймалися, очі палахкотіли зеленим вогнем.

— Та ж вони люди... ваші брати! — заперечив я. — Чому ви бачите в них злочинців чи бузувірів, а не злиденних, нещасних, зрозпачених людей, які потребують вашого милосердя?..

— А коли вони заберуть у нас сердак, — втрутився Акентій Пров, пригадавши свого нового, з тонкого сукна сердака, — треба відірвати від тіла ще й останню сорочку?

— Допоможіть їм виправитися, — не вгавав я. — Подумайте про те, як зробити з них чесних людей. Робітний дім корисніший і людяніший, аніж шибениця, в'язниця чи кайдани. Замість того, щоб їх ганьбити, мордувати чи лупцювати, 'подумайте про те, що у їхніх вчинках є частка і нашої вини. Хто судитиме нас за те, шо з нашої ж вини мільйони наших братів ледь животіють у бідності, злиднях, темряві неуцтва від колиски і аж до могили... Навчіть їх працювати... навчіть їх любови... любови до людей...

— Ви кажете правду, пане, — відповів замислено Гринь Яремусь. — Але ж де взяти засобів для цього? Ми самі, бідні селяни, боремося із стихією, дикими звірами, а ще час від часу з пошестями, війнами,

голодом. Не можемо пощадити тих, хто не щадить нас. Хіба життя й без того не важке? То ще й хтось має нам його безкарно потьмарювати?

Той один, що заподіяв шкоду всім, повинен уступитися і згинути. Так є в усьому світі — в повітрі й в огні, у воді й на землі. Коли вулик уже повний і зайнятий турботами про нове потомство, хто дав бджолам право вбивати і виганяти із своєї працьовитої громади нероб, непотрібних трутнів, хто?

— Ми маємо право! — викрикнула Теодозія. — Бо ми — сила!..

— Теодозіє, — прошепотів я, вхопивши за руку жінку, яка аж іскрами сипала від люті. — Ти наражаєш Кирила на смерть. Спробуй врятувати його, якщо любиш...

— Врятувати його! — зареготала вдова. — Я хочу його крови! — і вона обернулася до юрби.

— Якщо так триватиме й далі, ці семеро мерзенників ще чого доброго згуртують банду і почнуть плюндрувати, палити, мордувати усю околицю...

— Убити їх! Убити їх! — кричав Гриць у фанатичній одержимості.

— Убити їх! — вторувала стоголосо юрба.

— До шинку! — звеліла Теодозія, велично піднявши угору напівобгорілу головешку. Тієї ж миті усі кинулися до задимленого згарища і озброїлися, хто чим міг: кілком, балкою чи каменюкою. Охоплений жахом я квапився з усіх сил, поспішав навпростець через поля до шинку, тоді як юрба — старці, чоловіки, жінки, дівчата та діти — сплавлена воєдино одним відчуттям, однією думкою, однією волею, сунула путівцем.

Шинок зустрів мене співами.

Усередині за великим зеленим столом сиділо семеро крадіїв, вони пили горілку, сміялися й жартували; на шиї Кирила на пошарпаній рожевій бинді висіла розладнана гітара; він бреньчав на ній якусь мелодію, Ставровський, Паша, обіймав за стан красуню-єврейку і змушував її танцювати краков'яка, а єврей лічив гроші.

— Хапайте, хлопці ноги в руки, — гукнув я з порога, — і біжіть світ за очі. Та покваптеся, аби встигнути перейти кордон до Угорщини. Громада хоче влаштувати суд над вами. Вони вже наступають вам на п'яти.

— Хай приходять, — крикнули гультіпаки в один голос.

— Судити!.. — рявкнув Кирило. — Нас?..

— їм не стане сміливости, — зареготав Ставровський. — Вони повернуть від шинку назад. Закладімося...

— Вони побояться нашої помсти, — додав Кирило.

— Не штрафувати вас вони мають намір, а убити... — переконував я їх.

— Убити! — скрикнув Кирило. — Овва!

— Так може й статися, — забідкалася єврейка. — Це ж уже не вперше. Мій чоловік! Мій чоловік! Беріть коней! Тікайте!

Розгублений шинкар вийшов до нас.

— Ліпше вступімося їм з дороги, Кириле, — сміялися злодії.

Усі семеро, стрункі, кремезні опришки, з вродливими рисами обличчя, аж пашіли здоров'ям, то були, без сумніву, найгарніші та наймужніші люди в селі, ба, у цілій околиці.

— Якщо не хочете звідси вступитися, — мовив я привітно, підсідаючи до них, — то здайтеся добровільно громаді, дозвольте їм звершити суд, накласти на вас штраф, сплатіть відшкодування за вчинені збитки і покляніться стати чесними людьми, працювати...

— Працювати? Ми? — чудувалися злодії.

— Працювати? Це вже вибачайте... — Ставровський заливався сміхом, наче розбещене дитя.

— Якщо я не зможу красти, — почав Лапкович, ставний безвусий молодик, якому було не більше двадцятки, — то ліпше вмерти. Бог створив мене злодієм, і я мушу виконувати його волю. Та Ви випийте, пане добродію, — він налив мені чарку. — Я ще у колисці вкрав з рота у свого брата, — а ми були близнюками, — соску. То був лише початок! Мені не смакував жодний калач, ні яблуко, ані сливка, якщо я їх не відібрав у когось або ж не вимантив хитрощами. Що тут уже вдієш? А батьки ж мали всього доволі.

— То ти рано став злодієм, — засміявся Кирило.

— Ні рано, ні пізно, — заперечив Лапкович. — Не знаю, чи й взагалі я коли-небудь ставав злодієм, я завжди був ним і зостануся ним до смерти. Можу закластися, що мій дух буде разом з тими, які поночі з'являються на луках, куйовдять коням гриви, вихоплюються на їхні спини та заганяють їх у трясовину.

— Чому, властиво, крадіж має бути чимось поганим та нечестивим? —запитав Костка, чоловік кремезної постави з якимось нелюдським виразом на широкому засмаглому обличчі. Щось у ньому було від

індіанця. — Хіба збіжжя росте не для всіх? Хіба той, хто володіє сам один полем, не є більшим злодієм? Бог дозволив повернути собі те, що було забрано силоміць.

— Бог цього не дозволяв, — заперечив я.

— Як це? Та ж так воно є?

— Чи ти не знаєш десятьох заповідей Божих?

Костка витріщився на мене з неймовірно наївним, навіть дитинячим здивуванням, аж нижня губа відкопилилась.

— Я нічого не знаю ні про Бога, ані про його заповіді,

— мовив урешті.

— Нічого не знаєш про Бога?

— Нічого, пане добродію. Та й звідки мені знати? Я не відвідував ані школи, ані церкви, то ж нічого ні про що не знаю. Знаю лише, що злодіїв карають, а за віщо, цього мені ніколи ніхто не сказав.

Решта товариства зареготала й галасливо спорожнила свої келихи на честь Костки.

— А онде Кася, чорти б мене вхопили, — промурмотів Ставровський і ляснув долонями по колінах.

Бідне дівча, бліде й задихане, з розплетеними косами, вбігло до шинку.

— Вони йдуть...Хочуть... тебе... вбити... Утікай! — видихнула вона, обвила коханого руками й вибухнула плачем.

— Боже праведний! — скиглів єврей. — Буде нещастя, велике нешастя. Забирайтеся звідси.

Шинкарка верещала й хлипала.

— То й справді гряде біда, — почав Ставровський, котрий обіймав і голубив Касю. — Можна було б...

— Хочеш накивати п'ятами, Пашо, жіночий пантофлю...

— скрикнув Кирило. — Ну, то біжи, або ж хай твоя дівчина сховає тебе під спідницю!

— Хто це сказав...

— Утікайте всі разом... — наполягав я.

— Ні, ми не вступимося, — закричали ті. — Гей! Горілки! Музики!

Кирило знову з награною бравадою вдарив по бренькот-ливих струнах гітари, і вони хором затягнули стару веселу застільну пісню.

Щось жалібно, скимливо забриніло — то в гітари урвалася одна струна. Кирило оскаженіло бив по решті струн, єврей голосно молився, єврейка голосила, Кася сміялася зі страху...

"Яків пив собі до Міська..." — весело співав хор.

— Смійся, ну ж бо, — наказав Ставровський своїй любці і дав їй відпити ковток зі своєї чарки.

— Я сміюся, — відказала Кася і швидко вихилила горілку, захлинулася й тяжко закашлялася, аж побагряніла на личку.

— Мені здалося, ти плачеш? — запитав Паша.

— Та ні, хіба не бачиш, я сміюся... — а сльози горохом котилися просто в чарку.

— То що, хочете чкурнути? — з насмішкуватою серйозністю раптом запитав Кирило. — Питаю, бо вже надто пізно. Он вони йдуть.

Злодії засміялися.

Бравурна пісня долинала зі шинку, коли до нього поволі, безгучно .підходила громада. Юрба великим півколом стала перед входом.

Минуло чимало часу, доки хтось зважився порушити урочисту загрозливу тишу, а зважився не хто інший, як Кирило, злодій, палій, вбивця.

Виклично, вперто наморщивши чоло, одна рука — в кишені штанів, другою притримував гітару, — отак він вийшов на поріг.

— Чого ви хотіли, любі сусіди та добрі приятелі? — заговорив він. — Випити з нами? Чи заспівати? Я заграю вам, але підспівуйте мені приспів, бо так годиться.

Він знову забреньчав на гітарі, а бешкетне товариство далі співало у шинку.

Тієї ж миті, з брязкотом розбивши шибку, на ляду упав камінь.

— Що це таке? — крикнув Ставровський через вікно. — Хто кинув камінь?

— Ми не прийшли, щоб кидати у них камінням! — вигукнув Гринь Яремусь з докором. — Ми прийшли вершити суд.

— Ах, суд вершити, — Лапкович вийшов надвір, до Кирила. — Ви, денні злодії! Над ким?

— Над вами! — загуділа розпаленіла горба.

— Передусім над Кирилом, — почала Теодозія, ступивши наперед. — Над тобою, палію, вбивце, Каїне!..

— Це я вбивця! — спалахнув люттю Кирило.

— І злодій! — докинув Акентій Пров. — Це усі знають.

— Конокрад, — викрикнув й собі Гриць та погрозив маленьким кулачком.

Тим часом з корчми вийшла решта, а з ними Кася й єврейка. Шинкар, оперезавшись молитовним паском, ско-цюрТЗився за лядою й монотонним голосом співав покаяльні псалми.

— Отож, я — злодій, — запитав Кирило, з глузливим усміхом обернувшись до товаришів.

— Хіба не ти украв моїх корів? — почав Гринь Яремусь.

— Ясна річ, — відказав Кирило. — Хто ж іще?

— І моїх коней, — докинув Гриць, шарпаючи Кирила за рукав. — Кобилу й лоша.

— Правильно, хлопчику, кобилу з лошам, — гаркнув Кирило, вхопив малого, мов собача, за карк, і відкинув назад у юрбу.

— Так, то ми! Ми! — брали людей на глузи крадії.

— А хто забрав мою худобу, мого нового сердака, хто затопив мої посіви? Хто? — скавулів Акентій Пров.

— Ми! Ми! — відказували злодії.

— І підпалив мого млина, — заговорила Теодозія з заціпенілім спокоєм. — Пограбував мій посаг, убив мого чоловіка?

— Брешеш! — вибухнув Кирило і жбурнув у неї гітарою. Він увесь зблід, але потім змусив себе усміхнутися.

Тепер долинало з усіх боків:

— У мене вкрали моїх волів... моє збіжжя... мій урожай... моїх коней... моє полотно... мої вулики... — і щоразу, коли зринало питання, хто украв, злодії глузливо в один голос відповідали: "Це — ми, ми!"

Суддя й старійшина зібралися докупи, пошепотілися, а тоді Гринь Яремусь заговорив від імени громади:

— Ми присудили кожному по п'ятдесят ударів палицями, гадаю, цього досить. Кожен, крім того, відшкодує усі завдані збитки, а Кирило поверне Теодозії гроші та папери.

— Добре! Добре! Хай так і буде! — гаркнуло водночас сотнями голосів.

Вирок було винесено.

— Палиці! Відшкодування збитків! — не вгамовувалися крадії.

— Тільки наважтеся! — гукнув Ставровський.

— На Бога, згодьтеся! — мовив я до Кирила. Коло стискалося все тісніше.

— Тільки спробуйте підняти на мене руку, то побачите... — попередив Ставровський.

— Не підходьте до мене й близько, — мовив Кирило з загрозливою серйозністю. Його голос звучав здавлено і глухо.

— Опираєтеся? Одумайтеся, — застеріг засуджених старий Яремусь.

Ставровський, на якого водночас накинулося кілька селян, струснув їх долі одним рухом тіла, кинувся до шинку й одразу ж повернувся з ніжкою від ослона.

— Бачите? — крикнула люто Теодозія, — вони чинять опір!

— Назад! — гарикнув Кирило і розбив свою гітару на голові Акентія Прова, який саме нагнувся за каменем.

— Вони ще й б'ють мене, — зарепетував покривджений і кинув камінь у гурт крадіїв.

— Та шо там палиці! Що там відшкодування, — розпале-нілася Теодозія. — Я не погоджуюся з цим присудом. Хто убив Ларіона, мого чоловіка? Я звинувачую Кирила за пролиту кров. А кров вимагає крови!...

— Ти його вбив, Кириле? — запитав Яремусь, ставши поміж юрбою.

— Хто? Я?

— Хто ж крім тебе міг би це учинити? — не вгавав старий.

— Ну, бреши, збреши, якщо можеш, — наступала Теодозія на Кирила.

Кирило відвернувся.

— Він не може збрехати! — вигукнула Теодозія тремтячими устами. — Він — убивця. Кров Ларіона на ньому! — і вона схопила кривдника за горло.

— Відпустіть його, — застеріг Ставровський. — Розійдіться, бо інакше ...

— Ця жінка збожеволіла, — пробурмотів Кирило, намагаючись звільнитися.

— Послухайте лишень! Вони погрожують! Нахваляються помститися! — не вгавала Теодозія, аж хриплячи від люті. — Убийте їх на місці! Бо інакше не буде тому кінця! Кров за кров!

— Убийте їх! — репетував Гриць, схожий на блаженного зі Старого Завіту, з розчухраним волоссям та із закоченими білками очей.

— Убийте їх!

— Убийте їх! — лунало із сотень горлянок. — Убийте їх! Теодозія першою підняла на Кирила сховану головешку,

яку вона принесла зі згарища. її очі пломеніли жадобою крови.

Водночас уся розлючена юрба, озброєна палицями, балками, кийками та камінням, кинулася на засуджених.

— Боягузи! Сто на одного! — пробився голос Кирила крізь ревисько юрби.

Я ще бачив, як вони повисли на ньому, звалили його долі, бачив, як Кася упала в юрмовищі на коліна, чув її благання про милосердя: "Згляньтеся заради мого бідного дитяти!" Потім її струтили ниць, вона спробувала підвестися, але впала знову і боролося, мов левиця, прикриваючи своїм тілом коханого, батька своєї дитини.

— Криваві пси! — крикнула вона. — Криваві пси! Дикі звірі!

Бійка розгорілася, летіло каміння, єврея висмикнули з побоїща.

Я кинувся у юрмисько, щоб рятувати нещасливців, але Гринь Яремусь та інші втримали мене силою і заштовхали за корчму.

— Пустіть мене! — пручався я.

— Йдеться про Ваше життя. Хочете його загубити через якихось збуїв, — суворо дорікнув мені старий. Ураз галас стих.

— Усе скінчилося, — мовив Яремусь і відпустив мене.

Коли ми повернулися, семеро убитих крадіїв лежало перед шинком у червоній калюжі крови, єврей разом з ними. Жахлива картина. Кирилові очі грізно зорили навіть у смерті, кулаки він так і не розтулив.

Гриць вклякнув коло нього, приставивши вухо до його грудей.

— Холодний, — мовив тихо, звертаючись тільки до Тео-дозії. — Навіть серце не б'ється.

Теодозія дивилася на нього з глибоким, жорстоким задоволенням.

— Що ви накоїли? — запитав я приголомшений.

— Вершили суд за Старою Правдою.*

— Над винними і невинними, — і я показав на Касю, яка лежала на тілі Ставровського, геть уся заюшена кров'ю, русі коси злиплися в одну почорнілу грудку.

— Мертва? — запитав старий.

Одна з жінок, що клопоталася біля неї, ствердно хитнула

головою.

— А вона ж мала стати матір'ю.

— Тим ліпше... — пробурмотів Акентій Пров. — Коли нищать хижаків, не щадять і потомство. Так буде ліпше...

З німецької переклала Наталя Іваничук

* Збірник законів у Київській Русі